

Kawecka, Krystyna

Szkolnictwo polskie w ZSRR w latach 1921-1930

Rozprawy z Dziejów Oświaty 14, 43-76

1971

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KRYSTYNA KAWECKA

SZKOLNICTWO POLSKIE W ZSRR W LATACH 1921—1930

Dzieje szkolnictwa polskiego w Związku Radzieckim nie doczekały się jeszcze opracowań naukowych w powojennej historiografii polskiej¹. Równie skromny jest stan naszej wiedzy o sytuacji i życiu Polaków w republikach radzieckich po rewolucji i wojnie domowej już w latach budownictwa socjalistycznego.

Jak dotychczas przedmiotem najszerzych zainteresowań i wszechstronnych badań historyków polskich i radzieckich był udział Polaków w Rewolucji Październikowej 1917 roku, oświecenie roli i znaczenia tej rewolucji dla sprawy niepodległości Polski. Opracowania na ten temat, nie wykraczające poza okres rewolucji i lata wojny domowej, nie obejmują już zagadnień związanych z życiem tej grupy ludności polskiej, która jako mniejszość narodowa polska znajdowała się w republikach radzieckich.

Z czterech milionów Polaków, którzy byli bezpośrednimi świadkami rewolucyjnych wydarzeń w Rosji, a częściowo także ich uczestnikami, większość powróciła do kraju. O tych, którzy pozostali, o milionowej bez mała rzeszy Polaków żyjących w Rosji, na Ukrainie i Białorusi wiemy, jak dotychczas, bardzo niewiele.

Stosunkowo bogata jest tylko literatura dotycząca dziejów piśmienictwa polskiego w ZSRR. W opracowaniach na ten temat przez prezentację i analizę omawianej prasy otrzymujemy również obraz, wprawdzie cząstkowy, problemów życia ideowego, politycznego i kulturalnego Polonii w Związku Radzieckim. Zalety takiego ujęcia tematu, poza mono-

¹ W okresie międzywojennym ukazała się niewielka książka E. Zdrojowskiego, *Szkolnictwo polskie poza granicami państwa*, Warszawa 1925, w której zawarto dane również i o szkolnictwie polskim w ZSRR. Tegoż: *Szkolnictwo polskie na obczyźnie*, [w:] *Kwartalnik Instytutu Naukowego do badań emigracji i kolonizacji*, 1927, t. I, s. 130—135.

grafią A. Ślisa o prasie polskiej w Rosji², posiadają także monografie K. Sierockiej³, której badania nad prasą dały obraz życia literackiego i częściowo działalności kulturalnej Polonii radzieckiej, a ściślej jej elity intelektualnej w okresie międzywojennym, najszerzej lat trzydziestych. Obszerny artykuł J. Daszkiewicza, *Prasa polska na Ukrainie Radzieckiej*, zawiera szczegółowe dane bibliograficzne o czasopismach ukazujących się w jednej republice, omawia je w przekroju historycznym, analizując etapy ruchu wydawniczego, podaje również ogólne informacje o życiu Polaków na Ukrainie w latach 1917—1959⁴.

Wspomniane opracowania ze względu na swoje ukierunkowanie tematyczne obejmują, rzecz jasna, tylko niektóre aspekty interesującej i złożonej problematyki życia Polonii radzieckiej. Wydaje się, że podjęcie badań nad historią oświaty i szkolnictwa polskiego w ZSRR może w istotnej mierze wzbogacić i uzupełnić stan naszej wiedzy na ten temat. Dzieje szkolnictwa polskiego w ZSRR, nawet jako zagadnienie autonomiczne, związane jednak z całokształtem polityki narodowościowej władzy radzieckiej ogarnąć muszą, w większej lub mniejszej mierze, całokształt sytuacji i położenia Polaków żyjących w republikach radzieckich. Dotyczyć będą nie tylko najbardziej aktywnej grupy komunistów polskich, ale i wielotysięcznej rzeszy chłopstwa, które stanowiło trzon mniejszości polskiej w ZSRR.

Rewolucja Październikowa zlikwidowała reżim ucisku narodowego i nierówność prawną utrzymywaną przez carat wobec narodowości zamieszkujących przedrewolucyjną Rosję. Deklaracja Praw Narodów Rosji proklamowała całkowite równouprawnienie i nieskrępowany rozwój narodów Rosji, jak również „swobodny rozwój mniejszości narodowościowych i grup etnicznych zamieszkujących terytorium Rosji”, nie posiadających wyodrębnionego terytorium⁵. Przyjęte zasady prawno-ustrojowe uznawały i gwarantowały wszystkim mniejszościom narodowym równoprawną odrębność narodowościową i językową, a na mocy Konstytucji RSFRR z lipca 1918 roku ich członkowie stawali się pełnoprawnymi

² A. Ślisz, *Prasa polska w Rosji w dobie wojny i rewolucji (1915—1919)*, Warszawa 1968. W pracy tej zamieszczono szczegółowe omówienie bibliografii dziejów czasopiśmiennictwa polskiego w ZSRR, tak wcześniejszej, jak i najnowszej.

³ K. Sierocka, *Z dziejów czasopiśmiennictwa polskiego w ZSRR. „Kultura Mas” (1929—1937)*, Warszawa 1963, oraz też: *Polonia radziecka 1917—1939. Z działalności kulturalnej i literackiej*, Warszawa 1968. Zob. też M. Stępień, *O działalności kulturalnej i literackiej polskich komunistów emigrantów w ZSRR w latach 1918—1939*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, Prace Historyczne, 1967, z. 20.

⁴ J. Daszkiewicz, *Prasa polska na Ukrainie Radzieckiej. Zarys historyczno-bibliograficzny*, [w:] *Rocznik historii czasopiśmiennictwa polskiego*, 1966, t. V, z. 2.

⁵ *Politika Sowieckoj Własti po nacjonalnomu woprosu za tri goda, 1917—XI—1920*, Moskwa 1920, s. 6—7.

obywatelami państwa⁶. Realizacja Leninowskiej koncepcji polityki narodowościowej przyniosła zasadniczy przełom w życiu wszystkich narodowości w państwie radzieckim.

Jeśli idzie o mniejszość narodową polską w ZSRR, tzn. tę grupę ludności polskiej, która po traktacie ryskim 1921 roku i wielkiej fali reemigracji żyła na terytorium ZSRR i posiadała obywatelstwo radzieckie, to pełne dane co do jej stanu liczbowego pochodzą z wszechzwiązkowego spisu ludności z 17 XII 1926 r. Wynika z nich, że w granicach ZSRR zamieszkiwało ogółem 782 334 Polaków. Z tego niewiele ponad 200 000 w RSFRR, około 100 000 w Republice Białoruskiej, a najwięcej, bo bez mała 500 000, znajdowało się na Ukrainie. Ponadto kilkutysięczne grupy Polaków żyły w republikach zakaukaskich i w Azji Środkowej, w Uzbekistanie⁷. W ogólnej liczbie Polaków blisko 70% stanowiła ludność wiejska. Procentowo stosunek ten wypadnie inaczej tylko w Republice Rosyjskiej. Tu ponad 130 000 Polaków żyło w miastach. W Leningradzie na przykład ponad 43 000, a w Moskwie 17 000. Proletariat miejski, a zwłaszcza inteligencja, stanowiły jedynie pewien niewielki procent ogółu ludności polskiej w ZSRR. Na Ukrainie i Białorusi było to przede wszystkim chłopstwo⁸ rekrutujące się w dużej części z drobnej szlachty zagrodowej, z dawna osiadłe na ziemiach obecnych republik radzieckich,

⁶ *Konstytucja RSFRR*, paragraf 20 i 22; *Obrazowanie SSSR, 1917—1923. Sbornik dokumentow*, Moskwa 1949, s. 57—63. Te same zasady ustanawiała Konstytucja Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej uchwalona na III Zjeździe Rad USRR 10 III 1919 r. Zob. *Sjezdy Sowietow Sowietskich Socjalistycznych Rеспublik*. *Sbornik dokumentow*, t. II, Moskwa 1960, s. 52—58. *Konstytucja Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej*, zob. tamże, s. 235.

⁷ I. Blum, *Polacy w Rosji carskiej i Związku Radzieckim*, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, 1966, nr 3, s. 210. Zob. też W. Tęgoborski (Tomasz Dąbal), *Polacy Związku Radzieckiego. Ich pochodzenie, udział w Rewolucji Październikowej i budownictwie socjalistycznym. Szkic historyczno-opisowy*, Moskwa 1929. Nie bierzemy tu pod uwagę wyników spisu ludności z 1920 r. ze względu na jego niepełne dane. Interesującą analizę porównawczą tego spisu z danymi z r. 1897 przeprowadził S. Helman w artykule *Ludność polska w ZSRR*, „Kalendarz Komunistyczny”, Moskwa 1924. Do roku 1926 ustalenia co do liczby Polaków żyjących w ZSRR są bardzo różnicowane. W roku 1923 odbył się spis ludności na Ukrainie, jednakże objął on jedynie ludność miast i osiedli typu miejskiego. W spisie tym zarejestrowano 90 786 Polaków żyjących w miastach i miasteczkach Ukrainy, a więc o 8000 mniej niż w spisie 1926 r., *Ukraina. Statistyczny sprawocznik*, Charkow 1925, s. 13. Istotne różnice w stosunku do danych spisu z 1926 roku zawiera wydawnictwo Wołyńskiego Gubernialnego Komitetu KP(b)U z 1925 r. pt. *K woprosu o polskom nasilenii Wołyńskiej Gubiernii*. Zawarta w nim tabela o składzie narodowościowym ludności Ukrainy na 1 III 1925 podaje, że ogółem na Ukrainie było ludności polskiej 228 877 osób, s. 60—63.

⁸ S. Thugutt analizując strukturę społeczeństwa polskiego na ziemiach historycznej Litwy i Rusi zwracał uwagę na fakt, że składa się ono „nie tylko z po-

a terytorialnie skupione w guberniach: wołyńskiej, podolskiej, kijowskiej, homelskiej, witebskiej i na tak zwanej Mińszczyźnie.

Największe ilościowo grupy ludności polskiej znajdowały się w okręgach: wołyńskim (86 627), płoskirowskim (58 511), szepetowskim (60 215), korosteńskim (40 643), berdyczowskim (48 439), kamienieckim (30 102), winnickim (19 592), kijowskim (26 105), borysowskim (16 188), mińskim (13 717). Ogółem ludność polska zamieszkiwała 12 okręgów Białorusi i 33 na Ukrainie⁹. Na Ukrainie było 83 669 zagród chłopskich¹⁰.

Zasadniczą grupę społeczną mniejszości polskiej w ZSRR stanowiło więc chłopstwo, które przez lata wrosło już w lokalny grunt, w życie dominującej większości ukraińskiej i białoruskiej. W ogólnej masie ludności nieliczną grupę stanowili komuniści polscy, środowisko posiadające cechy emigracji politycznej, których pobyt w ZSRR i czynny udział w życiu i budownictwie socjalizmu podyktowany był w większości wypadków decyzją świadomego ideowego i politycznego wyboru.

Rozróżnianie między masą chłopską Polonii radzieckiej a środowiskiem komunistów wydaje się konieczne. Tak ze względu na różny stosunek obu tych środowisk do władzy radzieckiej, stopień aktywności politycznej, jak i z powodu różnego w obu tych grupach poziomu samowiedzy narodowej, innych kryteriów poczucia odrębności czy wspólnoty z krajem zamieszkania, a także z własnym narodem.

Problem świadomości narodowej mas chłopskich ludności polskiej na Ukrainie i Białorusi jest zagadnieniem niezwykle złożonym i trudnym do zbadania. Kształtowała się ona w trudnych warunkach pogranicza, w oderwaniu od polskiej zbiorowości narodowej, przy szczególnie wzmożonej rusyfikacji caratu, a z drugiej strony, niejako obok gwałtownie rozwijających się w XIX wieku nacjonalizmów — ukraińskiego, białoruskiego i litewskiego. Wtopienie tej ludności od dziesiątków lat w otoczenie białoruskie i ukraińskie powodowało, że poczucie jej odrębności etnicznej i narodowej zasadało się na dość złożonych kryteriach, wśród których religia stanowiła czynnik pierwszorzędnej wagi. U części tej ludności samookreślenie katolików mogło zawierać zarówno poczucie polskości, jak i brak skryształowanego poczucia przynależności narodowej (zastępowanego niekiedy określeniem tutejszy), ale zawierającego zarazem chęć określenia swojej odrębności językowej i kulturowej.

Złożone warunki obiektywne, prześladowania caratu powodowały, że

siadającego własność ziemiaństwa i nie tylko z osiadłej po miastach inteligencji, ale również z zajmującego zwarte połacie ziemi ludu, włościan i osiadłej »okolicami« drobnej szlachty". (S. Thugutt, *Polacy. Ilość i rozsiadlenie ludności polskiej*, Warszawa 1915, s. 7.)

⁹ W. Tęgoborski, *op. cit.*, s. 97—103.

¹⁰ *Kalendarz włościański na rok 1928*, Moskwa 1928, s. 109.

część ludności polskiej ulegała procesom wynaradawiania i asymilacji. Jednakże zjawiska te nie załamały uporczywego utrzymywania się poczucia odrębności większości chłopstwa polskiego na tych terenach. Część tej ludności zatracala zresztą stopniowo swój język ojczysty. Kryterium języka nie może być jednak, jak wiadomo, wykładnikiem poczucia narodowego ludności. Na przykład według danych spisu z 1926 r. tylko 46,35% ogółu ludności uznało język polski za rodzimy. Równocześnie jednak w grupie ludności, która nie posługiwała się językiem polskim, spotkać można było taką argumentację: „Jestem Polakiem. Ja tylko dlatego mówię po ukraińsku, że swego czasu nie pozwolono mi posługiwać się językiem polskim, a ja sam uważam, że moim rodzimym językiem jest język polski”¹¹.

Zasady, na jakich oparte zostało współżycie narodowości w państwie radzieckim, miały zasadniczy wpływ na proces rozwoju i ugruntowania się świadomości narodowej, a rozwój oświaty w języku ojczystym odegrał w tym procesie rolę ogromnej wagi.

W badaniach nad dziejami szkolnictwa polskiej mniejszości narodowej w ZSRR za wyjściową cezurę chronologiczną przyjmuję rok 1921. Rok ten nie stanowi, rzecz jasna, jakiejś cezury wewnętrznej w rozwoju oświaty w Rosji Radzieckiej. Także w szkolnictwie mniejszości narodowych. Zasady i normy prawne, na jakich zostało ono oparte, sformułowane zostały bezpośrednio po zwycięstwie Rewolucji Październikowej 1917¹². Jednakże w podjętym temacie wydaje się on celowy i uzasadniony.

Od roku 1921 datuje się proces stabilizacji stosunków państwowych między Polską a ZSRR związany z zakończeniem wojny i podpisaniem traktatu pokojowego w Rydze, który ustalił granice między obu państwami. Mimo że repatriacja ogromnej rzeszy wygnańców i uchodźców polskich z terenów republik radzieckich była nadal w toku, przyjęta ce-

¹¹ *Pierwoje wsieukrainskoje sowieszczanie po rabotie sredi nacjonalnych mien-szinstw*, Charkow 1927, s. 93.

¹² Sprawę szkolnictwa mniejszości narodowych regulowało specjalne postanowienie Ludowego Komisariatu Oświaty jeszcze z końca 1918 r. Brzmi ono: 1. Wszystkie narodowości zaludniające RSFRR mają prawo do organizacji nauczania w swoim ojczystym języku tak w szkole podstawowej, jak i w szkołach wyższych; 2. Szkoły mniejszości narodowych otwierane są tam, gdzie istnieje wystarczająca liczba uczniów danej narodowości dla otwarcia szkoły. Jako normę ilościową (konieczną do otwarcia szkoły) przyjmuje się nie mniej niż 25 uczniów w jednym wieku dla jednej grupy nauczania; 3. W celu zbliżenia kulturalnego i dla rozwinięcia klasowej solidarności mas pracujących różnych narodowości wprowadza się obowiązkowe nauczanie języka tej narodowości, która na danym terytorium stanowi większość; 4. Szkoły mniejszości narodowych są szkołami państwowymi.

Szkoły te, pisano dalej, podlegają Ludowemu Komisariatowi Oświaty i jego terenowym oddziałom. (*Polityka Sowietsoj Własti po nacjonalnomu woprosu za tri goda*, s. 154.)

zura pozwala na skoncentrowanie uwagi na szkolnictwie wśród mniejszości polskiej, a więc tej grupie ludności, której pobyt na ziemi rosyjskiej, ukraińskiej czy białoruskiej nie miał charakteru tymczasowego.

Rok 1921 jest również istotną cezurą z punktu widzenia stabilizacji w sytuacji wewnętrznej w ZSRR. Republiki radzieckie, zwłaszcza Ukraina i Białoruś, które przez długie lata objęte były działaniami wojennymi i wojną domową, przystąpiły do odbudowy zdewastowanej gospodarki. Proces przebudowy całego życia zaczął teraz postępować szybciej.

Jeśli idzie o oświatę i formy pracy wśród mniejszości narodowych, ich ujęcie organizacyjne i instytucjonalne, to o ile w latach 1917—1920 ulegały one częstym zmianom i modyfikacjom¹³, od roku 1921 nastąpiła ich stabilizacja. Aparat organizacyjny do pracy wśród mniejszości narodowych, tak po linii partyjnej, jak i państwowej, ukształtował się w formy stałe, które przetrwały do końca lat dwudziestych.

W ramach Ludowego Komisariatu Oświaty RSFRR utworzona została w marcu 1921 r. Rada Narodowości Nierosyjskiego Języka, tzw. Rada Mniejszości Narodowych¹⁴. Jej zadaniem była koordynacja pracy oświatowej wśród poszczególnych narodowości poprzez Centralne Oświatowe Biura Narodowościowe, których przedstawiciele wchodziłi w skład tej Rady¹⁵. W tej samej formie tworzona była reprezentacja każdej narodowości w terenowych inspektoratach oświaty.

¹³ Zwłaszcza płynny był podział kompetencji w sprawach oświaty między Ludowym Komisariatem do Spraw Narodowości a Ludowym Komisariatem Oświaty. Przez pewien okres praca oświatowa prowadzona była niejako równolegle przez obydwie te komisariaty. Pisałam o tym szerzej w artykule: *Z dziejów oświaty polskiej w ZSRR (1921—1923). Z dziejów stosunków polsko-radzieckich*, „Studia i Materiały”, 1970, t. VIII.

¹⁴ *Piedagogiczeskaja Encyklopedija*, Moskwa 1930, t. III. W latach poprzednich instancją kierującą był wydział mniejszości narodowych LKO, w ramach którego działały sekcje narodowościowe. Centralna Sekcja Polska przy LKO utworzona została we wrześniu 1919 roku.

¹⁵ W marcu 1923 r. odbył się Wszechrosyjski Zjazd Rad Mniejszości Narodowościowych Gubernialnych Komisariatów Oświaty, na którym uznano, że istniejąca od 1921 r. struktura organizacyjna skutecznie zabezpiecza interesy mniejszości narodowościowych w dziedzinie szkolnictwa i oświaty. Centralnyj Partijnyj Archiw CK KPSS, Institut Marksizma-Leninizma pri CK KPSS (CPA IML, f. 17, op. 60, nr 1017, stenogram narady). Uchwałą Kolegium LKO z 5 III 1923 r. utrzymana została z niewielkimi zmianami dotychczasowa struktura organizacyjna oparta o Biura Oświatowe narodowości i Radę Mniejszości Narodowych. „Biułletień Narodnogo Komisariata Proswieszczenija”. 10 III 1923 r., nr 15.

Uchwałą z 16 IV 1926 r. Biura Oświatowe narodowości skomasowane zostały w 5 oddziałów obejmujących grupy narodowościowe. Biuro Oświatowe polskie weszło w skład oddziału „Narodów Kultury Zachodniej”. *Piedagogiczeskaja Encyklopedija*, t. III, s. 522.

W Republikach Ukraińskiej i Białoruskiej oświata mniejszości narodowych oparta była na identycznych zasadach i strukturze organizacyjnej¹⁶. W skład Rady Mniejszości Narodowych przy Ludowym Komisarjacie Oświaty USRR wchodziły następujące Biura Oświatowe: rosyjskie, niemieckie, żydowskie, polskie, bułgarskie, greckie, mołdawskie i białoruskie.

Powołanie wydzielonego niejako aparatu do pracy oświatowej wśród mniejszości narodowych miało istotne znaczenie w realizowaniu ogólnych zasad polityki narodowościowej władzy radzieckiej. Przypomnijmy, że X Zjazd RKP(b), który obradował w marcu 1921 r., w uchwale o zadaniach partii w kwestii narodowej zwrócił uwagę na problem mniejszości narodowych, takich jak Łotysze, Polacy, Żydzi, nie posiadających wyodrębnionego terytorium. Polityka caratu, stwierdzano, zmierzała do unicestwienia tych mniejszości. „Obecnie, kiedy zniesiono przywileje narodowe, wprowadzono równouprawnienie narodowe, a sam charakter ustroju radzieckiego zapewnia mniejszościom narodowym prawo do swobodnego rozwoju narodowego, zadanie partii w stosunku do mas pracujących tych grup narodowych polega na tym, aby pomóc im wyzyskać w pełni to zagwarantowane im prawo do swobodnego rozwoju”¹⁷. Uchwały Zjazdu były jeszcze jednym wyrazem troski partii o pełną realizację Leninowskiej polityki narodowościowej i wielokrotnie podkreślanej przez Lenina potrzeby szczególnej ostrożności i taktu w stosunku do uczuć narodów dawniej uciskanych, realizowania w praktyce (ich) wolności i równości¹⁸.

Jeśli mówimy o instytucjonalnym zabezpieczeniu rozwoju kulturalnego i oświaty wśród mniejszości narodowych, to przedstawiona struktura byłaby niepełna, gdybyśmy nie uwzględnili roli i miejsca Biur Polskich, które istniały przy centralnych i terenowych komitetach partii komunistycznej na terenie Rosji, Ukrainy i Białorusi. W sierpniu 1921

¹⁶ *Pierwoje wsieukrainskoje sowieszczanije po rabotie sredi nacjonalnych mienszinstw* (Aneks dotyczący podstawowych dekretnów Ukraińskiej SSR w sprawie mniejszości narodowych).

¹⁷ *Diesiatyj Sjezd RKP(b), mart 1921* (stienograficzeskij otcziet), Moskwa 1963, s. 606. Wkrótce po Zjeździe sekretarz CK RKP(b), Mołotow, rozesał okólnik, w którym, powołując się na decyzje Zjazdu, proponował komitetom partyjnym omówienie problemów życia mniejszości narodowych z udziałem ich przedstawicieli. „KC RKP proponuje odnieść się z całkowitą uwagą do pracy wśród 60-milionowej ludności różnych narodowości źle lub wcale nie władających językiem rosyjskim i do ich osobliwości obyczajowych” („Trybuna Komunistyczna”, 11 XII 1921 r., nr 49—50).

¹⁸ Zob. W. I. Lenin, *Dzieła*, t. 29, Warszawa 1956. Program RKP(b) opracowany w oparciu o materiały przedłożone przez Lenina zob. *VIII Zjazd Komunistycznej Partii (bolszewików) Rosji, marzec 1919. Protokóły*, Warszawa 1966, s. 529—530.

roku przy Wydziale Agitacji i Propagandy KC RKP(b) utworzony został Pododdział Mniejszości Narodowych, który organizował i koordynował pracę wchodzących w jego skład sekcji narodowościowych. W ramach KC RKP(b) istniało 10 takich sekcji. Dwie z nich, polska i fińska, zachowały tak zwane Biura. Centralne Biuro Polskie KC RKP(b)¹⁹ posiadało swoje odpowiedniki centralne i terenowe w Komunistycznych Partiach Ukrainy i Białorusi. Zadaniem tych instancji narodowościowych w RKP(b) było prowadzenie agitacji i propagandy wśród mniejszości narodowościowych w języku ojczystym oraz rozpracowywanie zadań wynikających z bytowej i kulturalnej specyfiki tych narodowości w ramach ogólnych zadań budownictwa socjalistycznego i partyjnego²⁰.

Biura Polskie stanowiły więc część składową aparatu partyjnego RKP(b), a zważywszy wiodącą rolę partii w systemie władzy radzieckiej były swego rodzaju instancją kierowniczą i nadrzędną wobec pozostałych komórek polskich prowadzących działalność wśród Polaków w ZSRR.

Komisjści Polacy byli też głównymi wykonawcami polityki partii w kwestii narodowej na odcinku polskim. Ich rola w pracy oświatowej, w rozwoju szkolnictwa polskiego w ZSRR trudna jest do przecenienia. W organizację oświaty, nauczania w języku polskim włożyli oni wiele wysiłku i energii.

W dniach 19—23 listopada 1921 r. odbyła się w Moskwie trzecia Konferencja Komunistów Polaków. Z punktu widzenia pracy wśród mniejszości polskiej w ZSRR można ją w istocie uznać za pierwszą poświęconą temu zagadnieniu. O ile dotychczasowa działalność komunistów, Komisariatów Polskich, a następnie Biur Polskich koncentrowała się wśród milionowych rzesz uchodźców, obecnie ześrodkowana być miała wśród ludności osiadłej na stałe w republikach radzieckich. Jak pisano w sprawozdaniu z tej konferencji — „Rosja Centralna, daleka Syberia, Turkiestan i Kaukaz z chwilą odjazdu uchodźców i jeńców wojennych tracą swoje znaczenie, praca w tych rejonach stopniowo zamiera, a na plan pierwszy wysuwają się bezsprzecznie Ukraina i Białoruś”²¹.

¹⁹ Na mocy uchwały VIII Zjazdu RKP(b) z marca 1919 roku i postanowienia Pierwszej Konferencji Komunistów Polaków z listopada t. r. nastąpiła likwidacja grup terenowych i CKW KPPR w Rosji. Konferencja przyjęła uchwałę o obowiązkowym wstępowaniu komunistów Polaków w Rosji do RKP. Przy KC RKP(b) utworzone zostało Polskie Biuro Agitacji i Propagandy. Tak centralne Biuro, jak i terenowe były odąd organami RKP(b). Zob. R. Jarmoła j e w a, *K historii polskich komunistycznych organizacji i organów RKP(b) dla roboty sriedi polskiego nasielenija na tierritorii Sowietskoj Riespubliki w 1917—1921 g.*, [w:] *Oktiabrskaja Riewolucija i zarubieźnyje sławianskije narody*, Moskwa 1957, s. 56—57.

²⁰ Partyjnyj Archiw Istorii Partii KP Ukrainy (PA IP KPU), f. 3, op. 1, nr 26, k. 55.

²¹ CPA IML, f. 17, op. 60, nr 980.

Wymagało to przeprowadzenia zasadniczej reorganizacji dotychczasowej pracy, przerzucenia całego aktywu komunistycznego z rejonów centralnych i wschodnich na tereny Ukrainy i Białorusi, gdzie brak było pracowników partyjnych i oświatowych. W roku 1921 na ogólną ilość 96 Biur Polskich — na Ukrainie było ich tylko 5 w guberniach wołyńskiej, podolskiej, kijowskiej, odesskiej, charkowskiej i w 16 powiatach²². Na Białorusi istniało Centralne Biuro Polskie i nieliczne biura terenowe.

Zorganizowanie zatem sieci terenowych Biur Polskich przy gubernialnych i powiatowych komitetach partyjnych we wszystkich większych skupiskach ludności polskiej na Ukrainie i Białorusi stało się zadaniem pierwszoplanowym najbliższego okresu. Jeśli idzie o instancje oświatowe, sytuacja była identyczna. Wymagało to jednak czasu i dopływu na ten teren nowych sił ludzkich.

W latach 1921—1922 wszystko było właściwie w stadium organizacji. O ukształtowanym już stanie sieci Biur Polskich przy komitetach partyjnych i inspektoratach oświaty można mówić dopiero dla lat 1923—1924.

Pełne ustalenie siatki organizacyjnej instancji polskich w terenie jest zadaniem bardzo trudnym i przekracza zamierzenia tego artykułu. Temu zagadnieniu należałoby poświęcić odrębną rozprawę.

Biuro Polskie KC RKP(b) miało swoją siedzibę w Moskwie. W roku 1921 w skład tego Biura wchodził: F. Kon, J. Leszczyński (Leński), S. Bobiński, S. Budzyński. Sekretarzem odpowiedzialnym Biura był wtedy S. Heltman. Funkcję jego zastępcy (od 1922 r.) pełniła B. Byk. Kierownikiem Wydziału Wydawniczego był J. Wojtyga. Instruktorem J. Zbiniwicz. Kierownikiem Archiwum J. Heltman-Moszyńska²³

Kierownikiem CPBO przy LKO RSFR od listopada do maja 1922 był A. Borowiński. Następnie funkcję tę do roku 1930 pełniła W. Lühe²⁴.

Na czele BP KC KP(b) Ukrainy w latach 1921—1922 stał B. Skarbek. Od roku 1923 kierownictwo Biura objął Samuel Łazowert. B. Skarbek był również w latach 1921—1922 kierownikiem Centralnego Polskiego Biura Oświaty przy LKO USSR²⁵.

W Republice Białoruskiej sekretarzem BP przy Centralnym Biurze KP(b) był przez pewien okres Cieślak, a członkiem J. Kłys. W r. 1923 funkcję tę objęła S. Przedecka.

Kierownikiem Biura Polskiego przy Komisariacie Oświaty był od

²² Tamże, f. 17, op. 60, nr 1010, k. 92, 102.

²³ CPA IML, f. 17, op. 60, nr 1027 (protokoły posiedzeń BP). Biografie wymienionych osób zob. *Księga Polaków...*

²⁴ Tamże.

²⁵ *Księga Polaków...*

1921 r. J. Kłys²⁶. Skład osobowy tych biur ulegał zmianom, ale skupiały one czołówkę intelektualną i polityczną środowiska komunistów polskich w ZSRR, wieloletnich działaczy polskiego ruchu robotniczego, a następnie aktywnych uczestników Rewolucji Październikowej w Rosji.

Jak już wspominaliśmy, zadaniem Biur Polskich było prowadzenie agitacji i propagandy wśród ludności polskiej w języku ojczystym, realizowanie ogólnych zadań polityki partii. W istocie rzeczy komuniści polscy wzięli na siebie niełatwe zadanie ukształtowania pozytywnego stosunku Polonii radzieckiej, której trzon stanowiło chłopstwo, do władzy radzieckiej, a przede wszystkim wciągnięcie jej do świadomego uczestnictwa w budowie socjalizmu. „Musimy wykazać ludności polskiej — pisano na łamach „Trybuny Komunistycznej” — że odrębność narodowa nie stanowi przeszkody do brania udziału w budownictwie radzieckim”²⁷. Polityka narodowościowa partii, jak podkreślała Z. Dzierżyńska — sekretarz BP KC RKP(b) w latach 1924—1928 — polega nie na proklamowaniu równouprawnienia Polaków w ZSRR, a na równym z innymi narodowościami rozwoju gospodarczym, kulturalnym i społecznym ludności polskiej”²⁸. To zaś uwarunkowane jest, pisała, aktywnym udziałem Polaków w życiu społeczności radzieckiej, włączeniem się do budownictwa socjalistycznego²⁹. W skrócie myślowym zadanie to określano niekiedy jako sowietyzację ludności polskiej. W założeniu zmierzano więc do asymilacji, asymilacji szczególnego rodzaju, nie niwelującej odrębności narodowościowych, a zmierzającej do wytworzenia wspólnoty ideowo-politycznej i państwowej wielu narodowości na bazie budownictwa socjalizmu. Proces ten dokonywać się miał w normach prawnych gwarantujących mniejszości polskiej „prawo do swobodnego rozwoju narodowego”, przy uwzględnieniu jej bytowej i kulturalnej specyfiki.

Wydaje się, że jeśli idzie o mniejszość narodową żyjącą w ramach obcego, a nie własnego państwa narodowego, to węzłowym niejako czynnikiem jej rozwoju narodowego jest oświata w języku ojczystym, już przez sam język wnosząca elementy kulturowe polskości, stanowiąca punkt wyjścia dla dalszego rozwoju kulturalnego, a w konsekwencji i narodowego.

Dla Polaków w Rosji, którzy tak dotkliwie doświadczyli prześladowań i rusyfikacyjnej polityki caratu, właśnie szkoły, możliwość nauczania w języku ojczystym były najbardziej namacalnym dowodem przemian wprowadzonych po rewolucji 1917 r. Rozwój szkolnictwa warun-

²⁶ CPA IML, op. 60, nr 1027, k. 79—80, tamże.

²⁷ „Trybuna Komunistyczna”, 14 III 1923, nr 10.

²⁸ „Świt”, 30 I 1927, nr 4—5.

²⁹ Tamże.

kował więc dotarcie do mas, a w następstwie i do szerszej propagandy ideowo-politycznej, umożliwiał kształtowanie poglądów i postaw ludności. Ta współzależność stawianych zadań i środków prowadzących do celu powodowała, że mimo stałego rozszerzania się zakresu działania Biur Polskich działalność oświatowa była niejako węzłowym ogniwem tzw. pracy polskiej.

Działalność oświatowa wśród mniejszości polskiej prowadzona była w szerokim zakresie i różnorodnych formach. Przedmiotem zainteresowania tego artykułu są szkoły podstawowe i problemy związane z ich rozwojem w latach 1921—1928.

Przy podjęciu tego tematu niezwykle istotne jest wyjaśnienie zastanego poziomu oświaty, ustalenie stanu, od którego rozpoczynano start. Jak wiadomo, w latach wojny światowej, a przede wszystkim po rewolucji 1917 roku, na terenach Rosji prowadzona była szeroka akcja oświatowa wśród wychodźstwa polskiego³⁰. W roku szkolnym 1917/18 w guberniach wołyńskiej, podolskiej, kijowskiej i w Odessie istniało 1240 szkół początkowych niższych, które objęły nauczaniem 76 000 dzieci³¹. Akcja ta prowadzona była przez Polskie Towarzystwo Pomocy Ofiarom Wojny, CKO, a po rewolucji 1917 r. ożywioną działalność w tym zakresie podjęły Komisariaty Polskie. Trudno jednak określić, czy i w jakiej mierze szkoły te, obejmujące przede wszystkim dzieci uchodźców i dla nich organizowane, skupiały również młodzież ludności osiadłej, nienapływowej³². Sądzymy, że szkoły te objęły nauczaniem tylko niewielki procent ludności tubylczej, ale fakt, że po raz pierwszy od dziesięcioleci szkoła polska stała się na tych terenach zjawiskiem legalnym i stosunkowo powszechnym, musiał wciągnąć w orbitę swego oddziaływania również miejscowych Polaków, rozbudzić ich dążenia oświatowe.

W naszym temacie cofnięcie się do lat wojny jest niezwykle istotne również ze względu na rolę parafii kościelnych w rozwoju szkolnictwa tego okresu. Ze względu na to, że rząd carski nie dopuszczał do tworzenia jakichkolwiek zrzeszeń oświatowych, droga wysuwania parafii jako tego ciała społecznego, które musi być tolerowane, stała się wybiegiem dość powszechnym przy zakładaniu szkół. Przeważająca liczba szkół zorganizowanych w latach wojny to szkoły umiejscowione przy parafiach, zwłaszcza w guberniach wołyńskiej i podolskiej³³.

³⁰ Szerzej na ten temat zob. W. Najdus, *Polacy w Rewolucji Październikowej 1917 r.*, Warszawa 1967.

³¹ J. Kornecki, *Oświata polska na Rusi w czasie wielkiej wojny*, Warszawa 1937, s. 92—93.

³² Do Rewolucji Październikowej szkolnictwo polskie oparte było na zasadach prawnych dających zezwolenie na organizację szkół tylko dla uchodźców, a zabraniających nauczania dzieci ludności tubylczej.

³³ J. Kornecki, *op. cit.*, s. 28—30.

Tradycyjny więc niejako stan rzeczy, w którym parafia katolicka stanowiła ośrodek polskości i oświaty, ugruntował się jeszcze w latach wojny. W późniejszym okresie, już za władzy radzieckiej, ta rola parafii nie zmalała.

Wydaje się natomiast, że dane dotyczące analfabetyzmu i piśmienności wśród ludności polskiej mogą dać, częściową przynajmniej, odpowiedź na postawione pytanie. Dysponujemy tu niestety tylko danymi spisu z roku 1926, ale świadczą one przecież o zjawiskach już zastanych w momencie rewolucji. Spis ten wykazał, że pod względem piśmienności Polacy zajmowali 12 miejsce wśród 92 narodowości ZSRR, a w tabeli tej znaleźli się przed Rosjanami, Ukraińcami i Białorusinami. Na 1000 osób ludności polskiej 538 umiało czytać i pisać³⁴. W danych globalnych, przy podziale między miastem a wsią, stan ten przedstawiał się następująco: wśród Polaków żyjących w miastach piśmiennych było 73,9%, a wśród ludności wiejskiej 44,0%³⁵. W RSFR 75,6% Polaków umiało czytać i pisać. Jeśli idzie o Białoruś, procent ten wynosił 50. Był nieco niższy na Ukrainie, gdzie wynosił 48,2% piśmiennych do ogółu ludności polskiej³⁶. W obydwu tych republikach, Ukraińskiej i Białoruskiej, stan piśmienności wśród Polaków procentowo przewyższał poziom ludności miejscowej. Dla Ukraińców procent umięających czytać i pisać wynosił 41,3%, a dla Białorusinów 37,3%³⁷.

Jeśli wziąć pod uwagę grupy wieku dla ludności polskiej na Ukrainie, to najniższy poziom odnotować można dla Polaków w wieku od 50 do 59 lat. Około 50% piśmiennych było wśród ludności w wieku od 40—49 lat, a w grupie od 30—39 lat około $\frac{2}{3}$ władało umiejętnością czytania i pisania³⁸.

Ludność polska umiała czytać i pisać w różnych językach. Na Ukrainie na przykład na ogólną liczbę piśmiennych tylko 50 584 osoby władały tą umiejętnością w języku polskim, 38 533 w języku ukraińskim, a 32 366 w języku rosyjskim³⁹. W grupach tych uderzają istotne różnice między językiem kobiet a mężczyzn. W grupie języka polskiego $\frac{3}{4}$ piśmiennych stanowiły kobiety. Stosunek ten wypada odwrotnie, jeśli idzie o piśmienność w języku ukraińskim, gdzie dominującą grupę stanowili mężczyźni. W ogólnej liczbie piśmiennych Polaków na Ukrainie 70 633 osoby umiało czytać w dwóch językach — polskim i ukraińskim oraz

³⁴ *Pedagogičeskaja Enciklopedija*, s. 790.

³⁵ I. M. Bogdanow, *Gramotnost' i obrazowanije w doriewolucionnej Rossii i w SSRR*, Moskwa 1964, s. 137.

³⁶ W. Tęgoborski, *op. cit.*, s. 185.

³⁷ I. M. Bogdanow, *op. cit.*, s. 137.

³⁸ Materiały do sprawozdania BP CK WKP(b) na Wszechzwiązkową naradę Biur Polskich w maju 1928 r. CPA IML, f. 63, op. 1, nr 369, k. 40.

³⁹ Tamże, s. 41.

polskim i rosyjskim. 13 070 osób władało ukraińskim i rosyjskim, a 19 737 w wymienionych trzech językach⁴⁰.

W sumie wydaje się, że stan piśmienności wśród ludności polskiej, mimo że procentowo wyższy, nie odbiegał w sposób jaskrawy od ogólnego poziomu ludności, wśród której żyli Polacy. Szczególnie istotny wydaje się natomiast fakt wielojęzycznej piśmienności i to, że język polski nie był językiem dominującym wśród Polaków umiejących czytać i pisać.

W szkolnictwie radzieckim, mimo że oparte ono było na jednolitych podstawach prawnych, istniały dość istotne różnice w systemach oświaty w poszczególnych republikach. Największe różnice dotyczą systemu oświatowego między Republiką Rosyjską a Ukraińską. Powszechne szkolnictwo podstawowe i średnie w obydwu systemach określano jako wychowanie społeczne dzieci (Gławsocwoz). W RSFRR szkołą wychowania społecznego objęte były dzieci od 3 do 17 lat, a w USRR od 4—15. Wychowanie przedszkolne trwało do lat 8. W Rosji „jednolita szkoła pracy” była szkołą 9-letnią i obejmowała od 8—17 lat. Na Ukrainie natomiast wprowadzony był typ 7-letniej szkoły, w której uczyły się dzieci od lat 8—15. W obydwu szkołach nauka dzieliła się na dwa stopnie. Stopień pierwszy (na Ukrainie zwany koncentratem) to tzw. czterolatki. Szkoła II stopnia była w Rosji szkołą ogólnokształcącą i dzieliła się z kolei na dwa koncentraty — trzy- i dwuletnie. Podział dwustopniowy szkoły w Rosji był stały, natomiast na Ukrainie wprowadzenie dwóch koncentratów w szkole 7-letniej traktowane było jako tymczasowe. Wraz ze wzrostem ogólnej liczby szkół podział ten miał być zniesiony.

Drugi koncentrat 9-letniej szkoły ogólnokształcącej rosyjskiej (obejmujący dzieci w wieku od 15 do 17 lat) został zastąpiony na Ukrainie przez szkołę zawodową. (Na Ukrainie nie było w ogóle szkół ogólnokształcących II stopnia).

Od roku 1922 w szkolnictwie wiejskim na Ukrainie zaczęto tworzyć, na bazie szkół czteroletnich, szkoły gospodarki wiejskiej przejściowego typu. Poza tym wprowadzony był specjalny typ szkół agronomicznych dla wsi, również 7-klasowych. Podobny typ stanowiły 7-letnie szkoły fabryczne, które powstawały w ośrodkach przemysłowych od roku 1926.

W systemie szkolnym Ukrainy zrezygnowano zatem całkowicie z kształcenia typu gimnazjalnego, dającego przygotowanie ogólne, zastępując je szkolnictwem zawodowym od 16 roku życia, a nawet wcześniej w specjalistycznych w szkołach podstawowych. Droga do szkolnictwa wyższego na Ukrainie prowadziła zatem poprzez średnie wykształcenie zawodowe⁴¹.

⁴⁰ Tamże.

⁴¹ *Piedagogiczeskaja Encikłopedija*, t. III, s. 574—603.

System szkolnictwa w Republice Białoruskiej oparty był na zasadach przyjętych na Ukrainie⁴².

Szkolnictwo polskie w ZSRR oparte było na tych zasadach, jakie przyjęte były w wymienionych republikach radzieckich. Według danych Centralnego Polskiego Biura Oświatowego RSFRR w roku 1921 na terenie Rosji, Ukrainy i Białorusi istniało 396 szkół polskich I stopnia, które objęły nauczaniem 21 623 dzieci i 23 szkoły II stopnia, w których pobierało naukę 2205 uczniów. W szkołach tych pracowało 808 nauczycieli⁴³. Nie dysponujemy niestety pełnymi danymi z 1921 r. dla poszczególnych republik.

Na Białorusi w roku szkolnym 1921/22 funkcjonowały ogółem 73 szkoły, mające 3543 uczniów i 111 nauczycieli. W tej liczbie 69 szkół to szkoły czteroklasowe⁴⁴.

Na Ukrainie w pierwszej połowie 1923 r. szkół polskich działających było 262, szkół nowo otwartych 50, dzieci uczących się około 12 000, nauczycieli 560⁴⁵.

W poszczególnych guberniach sieć szkół kształtowała się różnie w zależności od wielu czynników obiektywnych i subiektywnych. W guberni podolskiej na przykład w roku szkolnym 1921/1922 było: w powiecie płoskirowskim 23 szkoły, 1468 uczniów; lityńskim 4 szkoły, 126 uczniów; zmieryńskim 9 szkół, 290 uczniów; kamienieckim 22 szkoły, 1296 uczniów; winnickim 11 szkół (liczba uczniów nie ustalona); braclawskim 19 szkół, 604 uczniów. Ogółem w 15 powiatach tej guberni było 145 szkół, które obejmowały nauczaniem 5729 dzieci⁴⁶.

Podole, obok guberni wołyńskiej, należało do terenów, na których znajdowały się największe skupiska ludności polskiej. W tej guberni, jak i w pozostałych sieć szkół polskich obejmowała jedynie część dzieci w wieku szkolnym i nie mogła zaspokoić istniejącego zapotrzebowania. W najbliższych dwóch latach stan ten ulec miał dalszemu pogorszeniu. Utrzymanie istniejących szkół (według stanu na r. 1921) napotykało na ogromne trudności. „Siedmioletni okres wojny imperialistycznej i domowej — pisze historyk — przyniósł Rosji Radzieckiej taką ruinę gospodarczą, jakiej nie zaznał żaden z krajów biorących udział w tej wojnie. W latach wojny domowej w rękach władzy radzieckiej znajdowała się zaledwie dziewiąta część terytorium Rosji, 8/9 zaś znajdowało się pod

⁴² Tamże, s. 604—606.

⁴³ CPA IML, f. 70, op. 2, nr 564.

⁴⁴ „Więstnik Narodnogo Komisariata Proswieszczenija BSSR”, 1922, nr 9—10, s. 45.

⁴⁵ Centralnyj Gosudarstwennyj Archiw Oktiabrskoj Riewolucii Ukrainkoj SSR (CGAOR USSR), f. 166, op. 3, nr 995, k. 76.

⁴⁶ Archiwum Mikrofilmów Zakładu Historii Partii przy KC PZPR (AM ZHP), nr 1432, poz. 753.

władzą następujących po sobie kolejno interwentów. Siły wytwórcze były zrujnowane [...] Globalna produkcja rolnictwa w roku 1920 wynosiła około 50% produkcji przedwojennej [...] Wiele guberni nawiedziła klęska nieurodzaju. Około 20 milionów ha gruntów leżało odłogiem. Gospodarka chłopska przeżywała ciężki kryzys. Przemysł znajdował się również w stanie ruiny [...] Kraj odczuwał brak najniezbędniejszych artykułów: chleba, tłuszczów, opału, obuwia, odzieży, mydła. Spadła wydajność pracy. Narody Kraju Rad otrzymały w spuściznie nie tylko kraj zacofany pod względem technicznym i biedny, lecz również całkowicie zrujnowany⁴⁷.

Trudności obiektywne, pogłębione klęską głodu, odbiły się ujemnie na sytuacji i stanie całego szkolnictwa w ZSRR. Władza radziecka nie była w stanie utrzymać całej sieci szkolnej na budżecie państwowym.

W końcu 1921 r. wprowadzono system samoopodatkowania się ludności wiejskiej na utrzymanie szkół⁴⁸, a wkrótce całe szkolnictwo wiejskie przeszło na budżety terenowe.

X Wszechrosyjski Zjazd Rad (23—27 XII 1922) podjął uchwałę dopuszczającą pobieranie opłat za naukę w szkołach I i II stopnia, również w miastach, a także w szkołach wyższych⁴⁹. Przewodniczący CKW Rad, M. Kalinin, zwrócił się z wezwaniem do całego chłopstwa Rosji Radzieckiej, w którym mówił — „nie jest winą władzy radzieckiej, że w piątym roku jej istnienia w wielu miejscowościach szkoły są zamknięte i zniszczone, bez szyb, bez drzwi, w których dzieci marzną, a nauczyciele głodują, i brak jest podręczników, zeszytów czy ołówków”. Przypomniał, że X Zjazd Rad po rozpatrzeniu sytuacji w szkolnictwie uznał, że bez pomocy szerokich warstw ludności wiejskiej sieć szkół wiejskich nie będzie mogła być utrzymana i odwoływał się do inicjatywy ludności, jej pomocy w utrzymaniu szkolnictwa i postawieniu oświaty ludowej na właściwym poziomie⁵⁰.

Tak więc w okresie NEP-u utrzymanie sieci szkół finansowane było z dwóch źródeł: z budżetu państwa oraz z budżetu rad miejscowych. Przedszkola, domy dziecka, zakłady kształcenia dorosłych oraz szkoły I i II stopnia finansowane były z budżetów miejscowych. W pierwszych latach NEP-u budżety terenowe nie miały jednak dostatecznych środków na utrzymanie szkół⁵¹. W związku z tym powszechnym niejako środkiem stały się umowy zawierane między ludnością a terenowym wy-

⁴⁷ K. Bazylewicz, S. Buchruszyn, A. Pankratowa, A. Focht, *Historia ZSRR*, część III, pod redakcją A. Pankratowej, Warszawa 1955, s. 316, 317.

⁴⁸ „Biulletień Narodnogo Komisariata Proswieszczenija RSFSR” (dalej „Biulletień NKP”) 5 XI 1921, nr 50.

⁴⁹ Tamże, 30 XII 1922, nr 5; 10 II 1923, nr 11.

⁵⁰ Tamże, 10 III 1923, nr 15.

⁵¹ CPA IML, f. 17, op. 60, nr 1017, k. 3.

działem oświaty, na mocy której ludność — reprezentowana przez ciało kolektywne, tzw. Radę Społeczną — zobowiązała się do utrzymania szkoły i nauczyciela⁵². Zakres kompetencji Rady Społecznej dotyczył tylko materialnego zabezpieczenia szkoły, a w żadnym wypadku nie mogła ona ingerować w sprawę nauczania i pedagogiki, które znajdowały się w wyłącznej kompetencji inspektoratu oświaty. System umów zbiorowych wprowadzony był we wszystkich republikach. W połowie 1923 r. starano się wprowadzić pewne korektury do tego systemu. Kontynuując kampanię zawierania umów na utrzymanie szkół starano się o to, aby płaca nauczyciela pokrywana była z budżetu miejscowego, a nie ze składek ludności. Realizacja tej zasady zależała na pewno od warunków miejscowych. W dalszym ciągu w większości wypadków do kosztów społecznych utrzymania szkoły włączone były również uposażenia nauczycieli.

W okresie NEP-u utrzymanie zatem sieci szkół polskich, a w przeważającej mierze były to szkoły wiejskie, przeszło na budżety rad gminnych, a przede wszystkim na utrzymanie ludności. W tym systemie wiele zależało od stosunków miejscowych. Na Ukrainie na przykład częste były wypadki, kiedy Rada Wiejska dysponująca budżetem z ogólnego opodatkowania się ludności, w tym również ludności polskiej, przy podziale funduszu pomijała szkoły polskie, troszcząc się przede wszystkim szkołą ukraińską. Powodowało to zatargi i niezadowolenie ludności polskiej, która najczęściej uciekała się do różnego rodzaju zapomóg i utrzymywania szkoły systemem gospodarczym. Nie wszędzie jednak metoda ta zabezpieczała normalne funkcjonowanie szkoły. Jak już wspomniano, inną formą utrzymywania szkół były umowy zawierane między ludnością a inspektoratem. Kierownik sekcji polskiej czy instruktor oświatowy przy terenowych instancjach LKO miał obowiązek zawierania umów na utrzymanie szkół polskich⁵³. Było to jednak zależne od obecności pracowników polskich, których w tym okresie było jeszcze niewielu w powiatach Ukrainy i Białorusi.

Tak więc obiektywna sytuacja stwarzała trudności w wielu wypadkach nie do pokonania. Zawężenie pracy oświatowej polskiej, spadek ilości szkół — to tylko cząstkowy przejaw ogólnego kryzysu i znacznego zmniejszenia sieci szkolnej w całym Związku Radzieckim. O rozmiarach tego zjawiska świadczyć może rozporządzenie zakazujące zmniejszania ilości szkół poniżej stanu z roku 1911⁵⁴. Jak mówił M. N. Pokrowski,

⁵² „Biulletień NKP”, 19 V 1923, nr 26; „Biulletień NKP BSSR”, 1922, nr 9—10, s. 6.

⁵³ *Kalendarz-informator na rok 1924*, Moskwa 1924, s. 147.

⁵⁴ „Biulletień NKP, Wiestnik Narodnogo Komisariata Proswieszczenija BSSR” (dalej „Wiestnik NKP BSSR”), 1922, nr 3—4, s. 37.

zastępca LKO, na I Zjeździe Rad Mniejszości Narodowych 26 I 1923 r., najgorzej przedstawia się sytuacja w szkolnictwie masowym, ponieważ Komisariat Oświaty nie ma możliwości zaspokojenia tych ogromnych potrzeb i żądań, jakie wysuwa ludność. Zmniejsza się sieć szkół, a ilość nauczycieli jest czterokrotnie mniejsza od tej, która jest potrzebna dla szkolnictwa podstawowego. Budżet Ludowego Komisariatu Oświaty jest mniejszy od budżetu, jaki posiadało ministerstwo oświecenia w latach dziewięćdziesiątych⁵⁵.

Biura Polskie i instancje oświatowe, których zadaniem była troska o szkolnictwo polskie, w momencie wprowadzenia zmian do systemu finansowania szkolnictwa znajdowały się w stadium organizacji na terenach Ukrainy i Białorusi. Tymczasem rząd radziecki wprowadził reżim oszczędności i daleko idącą redukcję etatów. Na przykład w Komisariacie Oświaty RSFRR liczbę pracowników etatowych zredukowano z początkiem 1922 r. z 8000 do 1200. W Radzie Mniejszości Narodowych ze 130 pracowników pozostało 42⁵⁶. Na Białorusi — 3-tysięczny aparat LKO zredukowany został do 54 etatów⁵⁷.

Restrykcje etatowe, stosowane w całym aparacie władzy radzieckiej, objęły również placówki polskie. W roku 1921 i 1922 zlikwidowano kilkadziesiąt Biur Polskich. 1 I 1923 r. było ich tylko 41, w tym 4 obwodowe, 16 gubernialnych i 20 powiatowych⁵⁸. W tej sytuacji, przy braku ludzi i wobec ogólnych trudności, szkolnictwo polskie znalazło się w fazie kryzysu. Nie było w tym stanie odosobnione.

Na I Ogólnorosyjskim Zjeździe Rad Mniejszości Narodowych LKO po długiej i ostrej dyskusji stwierdzono w specjalnej rezolucji, że wszystkie zakłady szkolne mniejszości narodowych znajdują się w sytuacji gorszej od pozostałych. Terenowe organy Komisariatów Oświaty traktują często szkoły mniejszości narodowych z całkowitą obojętnością. Zwracono uwagę na obowiązek troski o oświatę wszystkich narodowości i zabezpieczenie szkolnictwa mniejszości narodowościowych pod względem finansowym⁵⁹.

Zły stan szkolnictwa polskiego spowodował natomiast ogromną aktywizację księży polskich i utrzymywanie się eksponowanej roli parafii wśród ludności. Tam gdzie nie było dobrej szkoły polskiej lub powstały trudności z jej utrzymaniem, ośrodkiem nauczania stawała się parafia. Ludność polska, głęboko przywiązana do wiary na skutek wiekowych prześladowań caratu, wyróżniająca się religijnym fanatyzmem, z wro-

⁵⁵ CPA IML, f. 17, op. 60, nr 1017, k. 3.

⁵⁶ Tamże.

⁵⁷ „Wiestnik NKP BSSR”, 1922, nr 9—10, s. 3—4.

⁵⁸ CPA IML, f. 17, op. 60, nr 1010, k. 116.

⁵⁹ „Biulletień NKP”, 10 III 1923, nr 15, s. 15; 17 III 1923, nr 16, s. 11—12.

gością i poczuciem krzywdy przyjęła wyłączenie religii z programu nauczania w szkole radzieckiej. Chłopi polscy, którzy z własnych środków zabezpieczali utrzymanie szkoły, niejednokrotnie domagali się nauczania religii w szkole, a w sytuacji, gdy szkoły takiej brakło, wtedy przy pomocy księży tworzyli szkoły nielegalne. Warunek nauczania religii był dość powszechny, składano nawet odpowiednie petycje do władz Ukrainy. Jeden z korespondentów „Trybuny Komunistycznej” pisał: „Miałem możliwość oglądania w braclawskim powiecie podolskiej guberni protokoły napisane przez Polaków katolików, którzy domagają się otwierania szkoły z obowiązującym nauczaniem przez klechów religii, i w razie spełnienia tego żądania zobowiązują się utrzymywać szkołę na własny koszt⁶⁰. W sytuacji istnienia zakonspirowanych szkół pod protektorem księży ludność częstokroć wołała posyłać dzieci na kursy kościelne, niżłożyć na utrzymanie szkół, a jeśli decydowała się je utrzymywać, to pod warunkiem wprowadzenia nauki religii. Ten stan rzeczy wytworzył się przy czynnej i świadomej postawie księży katolickich. Arcybiskup Cieplak, rezydujący w Piotrogradzie, w jednym z okólników piętnował politykę szkolną władzy radzieckiej, nawoływał do zorganizowania akcji rodziców o zdobycie szkoły konfesjonalnej⁶¹.

Nastąpiło swego rodzaju odrodzenie potajemnego nauczania. Wiedzieli o tym komuniści. W Biurze Polskim CK RKP(b) stwierdzono, iż „ludność polska potrafi zdobywać potrzebną jej umiejętność czytania i pisania w każdych warunkach, ale oczywiście nie pod naszym wpływem i nie w naszym duchu”⁶². Nauczanie odbywało się wtedy poza wiedzą inspektoratu oświaty i obowiązującego programu nauczania. Ten stan rzeczy powodował zaostrenie konfliktów między ludnością a władzą i w walce o szkoły, o treść merytoryczną oświaty, o rozszerzenie zakresu wpływów; wpływy komunistów polskich majoryzowane były niejednokrotnie przez kler.

Nierówny był też wtedy stosunek sił. W guberni podolskiej na ogólną liczbę 88 kościołów istniało 8 Biur Polskich. W guberni witebskiej na 25 kościołów przypadało 4 Biura Polskie⁶³. W dziewięciu powiatach Ukrainy było ogółem (dane z lat 1926—1927) 227 kościołów. W ośmiu powiatach na Białorusi — 67. W czterech powiatach Ukrainy zarejestrowano 860 kółek religijnych⁶⁴. W walce o zdobycie wpływów wśród Polonii radzieckiej komuniści mieli więc poważnego przeciwnika. Dodajmy, że proboszcz, z dawna osiadły w parafii, dobrze znający ludność miej-

⁶⁰ „Trybuna Komunistyczna”, 15 X 1922, nr 40.

⁶¹ „Trybuna Komunistyczna”, 1 IV 1923, nr 12.

⁶² CPA IML, f. 17, op. 60, nr 1010, k. 107.

⁶³ PA IP CK KPU, f. 28, op. 1, nr 1668, k. 53.

⁶⁴ CPA IML, f. 63, op. 1, nr 210, k. 2.

scową, już przez swoją zasiedziałość w terenie łatwo nawiązywał kontakt z ludnością, podczas gdy komuniści byli to na ogół przybysze, ludzie młodzi, pełni zapału i chęci do pracy, nie zawsze jednak znający wszystkie odcienie stosunków miejscowych. Ksiądz z wyższym wykształceniem z łatwością też radził sobie z młodym agitatorem, nie zawsze przygotowanym do starcia się z tak przygotowanym i wytrawnym polemistą. Jak pisał J. Leszczyński, „Nie pomogą dorywcze więc, gromkie frazesy i tanie argumenty. Ksiądz potrafi je łatwo odparować. Każdy z nas musi umieć więcej od księdza, czego niestety nie możemy o wielu naszych propagandystach powiedzieć”⁶⁵.

Najważniejszy był jednak stosunek liczebny. Lapidarnie określił to jeden z pracowników Biura Polskiego, który pisał w sprawozdaniu: „Jeden człowiek nie może prowadzić pracy wśród 50 000 bezpartyjnych ludzi w sytuacji, kiedy ludność ta znajduje się pod wpływem 20 księży, którzy prowadzą robotę w 25 kościołach”⁶⁶.

Przeciwdziałanie wpływom kleru związane było nierozdzielnie z walką o szkoły polskie, ich normalne i pełne funkcjonowanie. Oświata w języku polskim dawała bezpośrednio możliwość oddziaływania i kontaktu, a zaspokojenie potrzeb kulturalnych ludności, ich rozbudzenie i nasycenie było warunkiem stopniowego wciągania jej do ogółu społeczności radzieckiej i budownictwa socjalistycznego. Tak rozumieli swoje zadania komuniści polscy, którzy w trudnych warunkach pierwszych lat NEP-u koncentrowali swoje wysiłki na walce o samo istnienie i utrzymanie sieci szkół polskich. Biuro Polskie KC RKP(b) domagało się: „W związku z tym, że często władze miejscowe bez dostatecznych przyczyn zamykają szkoły polskie, konieczne jest, aby wszystkie decyzje o zamykaniu szkół polskich podejmowane były w porozumieniu i z udziałem Biura Polskiego”⁶⁷. W korespondencji z KC RKP(b), w sprawozdaniach zwracano uwagę władz partyjnych na trudności, w jakich znajdują się szkoły polskie. Domagano się wzmocnienia i rozszerzenia ilości Biur Polskich. Na naradzie w styczniu 1923 r. stwierdzono, iż jedną z najważniejszych przyczyn słabej pracy „jest stała niepewność co do dalszego istnienia biur, ciągle powtarzające się próby ich likwidacji i skracanie etatów do granic uniemożliwiających jakąkolwiek bądź pracę”⁶⁸. Jak podkreślano, „bardzo często stosunek miejscowych komitetów partyjnych do Biur Polskich wynika z zupełnie przypadkowych okoliczności, jak na przykład indywidualne zapatrywanie wpływowych towa-

⁶⁵ „Trybuna Komunistyczna”, 8 X 1922, nr 39.

⁶⁶ CPA IML, f. 17, op. 60, nr 1010, k. 126.

⁶⁷ Tamże, k. 116.

⁶⁸ PA IP CKKPU, f. 28, op. 1, nr 1668, k. 53.

rzyszy na pracę wśród ludności polskiej, które może przechylić szalę na plus albo na minus"⁶⁹.

Sprawa ta dotyczy niezwykle złożonego problemu — wprowadzenia w życie zasady polityki narodowościowej państwa w terenie, w najniższych ogniach aparatu władzy. Kłopoty Biur Polskich były wynikiem nie tylko trudności gospodarczych, stosowanego powszechnie reżimu oszczędności, ale również częstego niedoceniań wagi i znaczenia politycznego pracy wśród mniejszości narodowych. Władze terenowe, zmuszone do radykalnego zmniejszenia wydatków, pomijały potrzeby szkolnictwa polskiego, likwidowały w pierwszym rządzie etaty przeznaczone do pracy wśród mniejszości narodowych, które w ogromie podejmowanych prac wydawały się im nie najważniejsze. Na łamach prasy często pisano o tym „przechytrzeniu” władzy, o nieliczeniu się z tym, że w niektórych rejonach mniejszości narodowe stanowią prawie 50% ogółu ludności⁷⁰. Bywały też wypadki zwykłej nieznamomości obowiązujących zasad. Jeden z instruktorów Biura Polskiego w guberni witebskiej musiał przekonywać przedstawiciela władzy, że szkoła polska jest w pełni legalna. Pod koniec 1922 r. zwracano się też do Komitetu Gubernialnego, a następnie do KC z zapytaniem, czy rzeczywiście szkoły polskie mogą istnieć legalnie⁷¹.

J. Marchlewski wypowiedział się na temat trudności w rozwijaniu pracy oświatowej w artykule, w piątą rocznicę Rewolucji Październikowej. Budowanie szkół polskich, pisał, związane jest z tymi wszystkimi trudnościami ekonomicznymi, które przeżywa cała republika i całe szkolnictwo radzieckie. Dla sprawy oświaty polskiej szczególnie niebezpieczne jest to, że tam, gdzie nie ma polskich szkół, wkracza kler, który tylko czeka na okazję, aby móc opanować wychowanie dzieci. Przeciwdziałać temu można tylko na drodze maksymalnego zaspokojenia potrzeb. „Z ubolewaniem trzeba stwierdzić, że nie zawsze władze terenowe rozumieją wagę i znaczenie tego zagadnienia i niekiedy przejawiają wielkoruski albo ukraiński szowinizm, odmawiają pomocy komunistom polskim, kiedy organizują oni szkoły polskie, kiedy prowadzą tak ważną dla republiki pracę. Mamy jednak nadzieję, że te przeżytki czasów przedrewolucyjnych zanikną z czasem bez śladu”⁷².

22 grudnia 1922 roku na X Wszzechrosyjskim Zjeździe Rad zapadło postanowienie o utworzeniu Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich. 30 grudnia odbył się I Wszzechzwiązkowy Zjazd Rad, który za-

⁶⁹ Tamże.

⁷⁰ „Żiżń Nacionalnostiej”, 14 IV 1922, nr 6—7.

⁷¹ CPA IML, f. 17, op. 60, nr 1010, k. 103.

⁷² „Żiżń Nacionalnostiej”, styczeń 1923, nr 1.

twierdził deklarację i umowę o utworzeniu ZSRR. 6 lipca uchwalona została nowa Konstytucja ZSRR.

XII Zjazd RKP(b), który obradował w dniach od 17—25 kwietnia 1923 r., wiele uwagi poświęcił kwestii narodowej, praktycznym środkiem realizacji form współżycia i współpracy w jednym państwie związkowym, które miało odzwierciedlać „nie tylko ogólne potrzeby i wymogi wszystkich narodowości związku, ale również specyficzne potrzeby i wymogi poszczególnych narodowości”⁷³.

Analiza dróg i metod, które konkretnie i w praktyce prowadzić miały do wcielenia w życie programu narodowego wysuniętego przez Rewolucję Październikową, były przedmiotem szczególnej uwagi Zjazdu. W referacie J. Stalina, a następnie w tezach zjazdu uznano, że warunkiem realizacji programu partii w kwestii narodowej jest walka ze spuścizną pozostawioną przez carat, a w tym przeżytkami szowinizmu wielkorosyjskiego, walka o zniesienie faktycznej, tj. gospodarczej i kulturalnej, nierówności, jaka występuje między poszczególnymi narodowościami Związku Radzieckiego, które nie są w stanie wykorzystać w pełni praw i możliwości, jakie im daje równouprawnienie narodów oraz walka z przeżytkami nacjonalizmu w świadomości całego szeregu narodów, które przeżyły ciężkie jarzmo ucisku narodowego i nie zdążyły jeszcze wyżyć się poczucia dawnych krzywd narodowych. Jak określano w uchwale, przeżytki szowinizmu wielkomocarstwowego żyją jeszcze w umysłach pracowników radzieckich na szczeblu centralnym i w terenie, a w praktyce znajduje to wyraz w chełpliwym i lekceważącym, bezdusznym i biurokratycznym stosunku rosyjskich urzędników radzieckich do potrzeb republik narodowych. „Z drugiej strony, istnienie — czytamy — zarówno w centralnych instytucjach partii, jak w organizacjach komunistycznych partii republik narodowych — licznej kadry starych działaczy partyjnych pochodzenia rosyjskiego nie obznajomionych ze zwyczajami, obyczajami i językiem mas pracujących tych republik, i dlatego nie zawsze wyczulonych na ich potrzeby, zrodziło w naszej partii odchylenie w kierunku niedoceniań specyfiki narodowej i języka narodowego w pracy partyjnej, wyniosłe lekceważący stosunek do tej specyfiki, odchylenie w kierunku szowinizmu wielkorosyjskiego”[...]⁷⁴

Podkreślając konieczność zlikwidowania faktycznej nierówności między narodowościami ZSRR, J. Stalin zwrócił uwagę, że istniejąca swoboda rozwoju szkół i języka nie zlikwiduje istniejącego niezadowolenia i tarć, które mają swoje źródło w nierówności faktycznej. Potrzebna

⁷³ J. Stalin, *Momenty narodowe w budownictwie partyjnym i państwowym. Tezy na XII Zjazd RKP(b) zaproponowane przez KC Partii*, [w:] *Dziela*, t. V, Warszawa 1950.

⁷⁴ *KPZR w rezolucjach i uchwałach*, Warszawa 1956, t. I, s. 825—826.

jest; mówił, faktyczna, systematyczna pomoc dla narodowości zacofanych.

Analizując źródła i przejawy przeżytków nacjonalistycznych Zjazd uznał, że walka z nimi jest trzecim centralnym zadaniem partii, która winna doprowadzić do przewyciężenia wszystkich trzech czynników hamujących zjednoczenie i zbliżenie narodów w państwie związkowym.

Zjazd zaproponował też cały szereg środków praktycznych, które doprowadzić miały do wprowadzenia w życie podjętych uchwał w kwestii narodowej. Poza propozycjami dotyczącymi struktury organów władzy przedstawicielskiej i wykonawczej zjazd zalecał, by: „wydano specjalne ustawy gwarantujące swobodę używania języka ojczystego we wszystkich instytucjach obsługujących miejscową ludność innych narodowości i mniejszości narodowe — ustawy, które by z całą rewolucyjną surowością ściagały i karały wszystkich winnych naruszenia praw narodów, a zwłaszcza praw mniejszości narodowych[...]”⁷⁵

Wkrótce po XII Zjeździe odbyła się w Moskwie, w dniach 9—12 czerwca 1923 r., specjalna narada KC RKP(b) z aktywnym kierowniczym republik i obwodów narodowych. Uchwały tej narady stanowią istotne uzupełnienie postanowień Zjazdu w kwestii narodowej. W uchwale o posunięciach praktycznych niezbędnych do wcielenia w życie rezolucji XII Zjazdu zwracano m. in. uwagę, iż dążąc do zdobycia poparcia mas pracujących ludności miejscowej w republikach i obwodach bardziej zacofanych „należy w większej mierze niż w okręgach centralnych iść na rękę elementom rewolucyjnodemokratycznym lub nawet lojalnym w stosunku do władzy radzieckiej”⁷⁶.

Wskazywano zarazem na specyfikę pracy w środowiskach żyjących na kresach.

Wysuwając zadanie podniesienia poziomu kulturalnego ludności sformułowano również praktyczne propozycje, a mianowicie:

- a) Zakładanie klubów (bezpartyjnych) oraz innych instytucji oświatowych prowadzących swą pracę w języku miejscowym;
- b) rozszerzenie sieci szkół wszystkich stopni i tworzenie rabfaków z miejscowym językiem wykładowym;
- c) wciągnięcie do pracy w szkole mniej więcej lojalnych nauczycieli ludowych pochodzenia miejscowego;
- d) stworzenie sieci towarzystw krzewienia oświaty prowadzących swą pracę w języku miejscowym;
- e) zorganizowanie działalności wydawniczej, stworzenie przy KC specjalnego funduszu w celu subsydiowania tej działalności w republikach i obwodach;

⁷⁵ Tamże, s. 825.

⁷⁶ Tamże, s. 881.

f) włączenie do budżetu ogólnopaństwowego szkół stopnia podstawowego narodowości słabo rozwiniętych pod względem kulturalnym.

Środki te prowadziły do realizacji uchwał Zjazdu w dziedzinie odbudowy i rozbudowy szkolnictwa, podniesienia rangi szkoły „jako niezwykle ważnego ośrodka organizującego dla szerokich mas mniejszości narodowych miast i miasteczek”.

To przydługie, a równocześnie pobieżne przypomnienie uchwał XII Zjazdu RKP(b) było konieczne ze względu na wagę podjętych tam postanowień. Mniejszość narodowa polska, podobnie jak pozostałe mniejszości nie posiadające wyodrębnionego terytorium nie były węzłowym ogniwem i nie one stanowiły o ciężarze gatunkowym kwestii narodowej w Związku Radzieckim.

Jeśli jednak mówimy o przełomowym znaczeniu XII Zjazdu dla praktycznej realizacji równouprawnienia, rozwoju i najlepszych form współżycia wszystkich narodowości w państwie radzieckim, to dotyczy ono również tak nielicznej stosunkowo mniejszości narodowej, jaką byli Polacy.

W drugiej połowie 1924 r. w większych skupiskach polskich zaczęto tworzyć polskie jednostki administracyjne — rady wiejskie z polskim językiem urzędowym, w lipcu 1925 r. utworzony został na Wołyniu Rejon Polski z siedzibą w Dowbyszu (w r. 1926 przemianowany na Marchlewsk), zaczęto organizować polskie sądy ludowe, które prowadziły sprawy w języku polskim.

W szkolnictwie polskim zaczął się również nowy etap rozwoju szkół, znacznego rozszerzenia i wzbogacenia form pracy oświatowej. Nie zmieniły się wprawdzie radykalnie warunki ekonomiczne, nie ustały trudności z utrzymaniem szkół, ale zmieniła się atmosfera pracy. Część szkół została włączona do budżetu państwowego, zaczęła też stopniowo zanikać niepewność co do dalszego istnienia sieci Biur Polskich partyjnych i oświatowych. Ilość tych biur wzrosła obejmując największe skupiska ludności polskiej na Ukrainie i Białorusi.

W roku 1923 było w Związku Radzieckim 405 szkół polskich I stopnia, 6 szkół II stopnia, 16 068 uczniów i 685 nauczycieli⁷⁷. Rozwój sieci szkół w poszczególnych republikach przedstawia się następująco:

	1924/25	1925/26	1926/27 ⁷⁸
BSRR	99	98	111(132)
USRR	225	337	364
RSFRR	—	48	27

⁷⁷ *Kalendarz-informator na rok 1924*, Moskwa 1924, s. 141.

⁷⁸ CPA IML, f. 63, op. 1, nr 369, k. 44.

Zwiększenie ilości szkół na Białorusi do 132, przy równoczesnym zmniejszeniu w Rosji, spowodowane było zmianą granic Republiki Białoruskiej, powiększeniem jej terytorium. W związku z tym 21 szkół na tak zwanej Homelszczyźnie znalazło się w nowych granicach BSRR. Poza szkołami polskimi, w których nauczanie odbywało się w języku polskim, w całym szeregu szkół uwzględniano nauczanie języka polskiego. Na Białorusi w r. 1925/26 było takich szkół 56, w 1926/27 — 79, w 1927/28 — 93 szkoły.

Na Ukrainie istniała sieć szkół mieszanych ukraińsko-polskich i rosyjsko-polskich. W latach 1924—1926 szkół ukraińsko-polskich było 100, rosyjsko-polskich — 2. W r. 1926/27 ukraińsko-polskich — 60, rosyjsko-polskich — 1. Szkoły tego typu ulegały stopniowej likwidacji⁷⁹.

W roku 1926/27 w RSFRR uczących się w szkołach polskich było ogółem 2992 dzieci, a w tym w szkołach I stopnia 1588 uczniów. Na 1000 osób ludności polskiej wypadało uczących się w szkołach podstawowych polskich 24,7.

W Republice Białoruskiej uczęszczało do szkół 9203 dzieci, a w tym do szkół I stopnia 8032. Na 1000 osób ludności polskiej wypadało 218,2 uczących się w polskich szkołach podstawowych.

Na Ukrainie objętych nauczaniem było 27 737 dzieci, w tym w szkołach I stopnia 25 699 dzieci. Na 1000 osób ludności polskiej wypadało 125,0 uczących się Polaków w szkołach podstawowych.

W porównaniu ze stanem w innych grupach narodowych procent dzieci polskich uczących się w szkołach podstawowych w stosunku do ogółu ludności był wyższy niż u Białorusinów (na 1000 osób ludności — 118,2 uczących się), i Ukraińców (na 1000 osób ludności 85,0 uczących się)⁸⁰.

Niewątpliwie natomiast, że największa liczba dzieci objęta była nauczaniem na Białorusi. Według danych BP RKP(b) około 90% dzieci polskich w wieku od 8—11 lat uczęszczało do szkół polskich i białoruskich. W roku szkolnym 1926/27 na 14 645 uczniów Polaków, 7040 pobierało naukę w szkołach polskich, a 7560 w szkołach białoruskich⁸¹. Wydaje się też, że 132 szkoły polskie na Białorusi mogły lepiej zaspokoić potrzeby 100-tysięcznej rzeszy Polaków aniżeli 364 szkoły na Ukrainie w stosunku do 5-krotnie wyższej liczby ludności polskiej żyjącej w tej republice.

Na Ukrainie natomiast na około 65 000 dzieci w wieku szkolnym od 8—14 lat tylko 66% z nich uczęszczało do szkół. W ogólnej liczbie ucza-

⁷⁹ Tamże, s. 45.

⁸⁰ Na podstawie *Pedagogicznej Encyklopedii*, t. III.

⁸¹ CPA IML, f. 63, op. 1, nr 369, k. 44.

cych się tylko 41,6% objętych było szkołami polskimi, pozostała zaś część uczyła się w szkołach mieszanych.

W Federacji Rosyjskiej 94% ogólnej ilości dzieci w wieku od 8—14 lat uczęszczało do szkół, a tylko 6% z nich do szkół polskich⁸².

W sumie w republikach rosyjskiej, ukraińskiej i białoruskiej 61,1% ogółu dzieci w wieku od 8—14 lat uczęszczało do szkół, natomiast 38,9% tej liczby do szkół polskich. Dominujący typ stanowiła szkoła cztero-klasowa.

Na ogólną liczbę szkół polskich w Związku Radzieckim przypadało 990 nauczycieli (w 1927 r.), podczas gdy w 1923 r. było ich 685. Na Białorusi pracowało 273, na Ukrainie 625, w RSFRR — 82 nauczycieli⁸³.

Problem nauczycielstwa i kwalifikowanych sił pedagogicznych był jedną z węzłowych kwestii rozwoju szkolnictwa polskiego. Przede wszystkim było ich za mało nie tylko w stosunku do ogólnych potrzeb, ale i właściwego nasycenia istniejących szkół. Ogromna większość nauczycieli czynnych w latach wojny byli to uchodźcy, którzy wyjechali w ramach repatriacji. Dołączyła do nich również część nauczycielstwa i inteligencji, która przed wojną żyła w Rosji. Według oceny BP KC RKP(b) nauczyciele, którzy zostali, stanowili środowisko bardzo zróżnicowane pod względem swoich kwalifikacji zawodowych i postaw politycznych. Najlepiej wykwalifikowani byli nauczyciele z b. szkół nielegalnych i starych szkół kościelnych. Inną grupę stanowili nauczyciele nie mający wykształcenia pedagogicznego, a w większości posiadający wykształcenie średnie wyniesione ze starej szkoły carskiej.

Poza tym istniała dość liczna grupa nauczycieli szkół wiejskich, rekrutująca się z młodzieży częściowo szlacheckiej, częściowo chłopskiej, stojąca jednak na bardzo niskim poziomie kulturalnym, słabo znająca język polski, nie mająca na ogół wykształcenia pedagogicznego i w większości swojej klerykalna. Nieliczna grupa nauczycieli komunistów posiadała przygotowanie bardzo zróżnicowane — od najwyższego do prawie żadnych kwalifikacji⁸⁴.

Problem klerykalizmu nauczycieli polskich dyskutowany był często w Biurach Polskich i Oświatowych. W sytuacji, gdy szkoła stanowiła główny ośrodek kulturalnego życia wsi, a w walce o zdobycie wpływów na szkołę i ogół ludności komuniści mieli tak wytrawnego przeciwnika, jakim był Kościół i kler katolicki, postawa nauczycielstwa była rzeczywiście czynnikiem pierwszorzędnej wagi. Wydaje się jednak, że głównym sprzymierzeńcem w wyeliminowaniu tych wpływów mógł być przede wszystkim czas.

⁸² Tamże, k. 40—45.

⁸³ Tamże, k. 40—45.

⁸⁴ Tamże, f. 17, op. 60, nr 759, k. 1—6.

Na razie brak było nauczycieli i dla utrzymania szkoły wykorzystywano te siły nauczycielskie, które realnie istniały, mimo niskich kwalifikacji i wykształcenia przeważającej większości. Jak mówił jeden z działaczy polskich na Wołyniu Józef Ołdakowski, „czasami jeśli człowiek umie pisać i czytać, mianuje się go nauczycielem”⁸⁵. Nawet jeśli dotyczyło to faktów jednostkowych, to wskazuje nie tylko na poziom, ale i trudności w zdobyciu kadry nauczycielskiej. W tej sytuacji jednym z pierwszoplanowych zadań było przygotowanie kwalifikowanej kadry nauczycieli.

Początkowo jedną z form, kontynuowaną zresztą w latach późniejszych, były krótkoterminowe kursy szkoleniowe. W roku 1923 odbyły się 2-miesięczne kursy przeszkolenia nauczycieli w Moskwie (44 uczestników), w Kijowie (75 osób) i 6-tygodniowe w Mińsku (45 osób). Poza tym w niektórych rejonach Ukrainy (Berdyczów, Szepietówka) na kursach ogólnych dla nauczycieli prowadzone były zajęcia dla grupy polskich nauczycieli z przedmiotów: język polski, historia Polski, krótki kurs ruchu rewolucyjnego w Polsce, wykłady na temat politycznej i ekonomicznej sytuacji w Polsce⁸⁶. W ciągu lat 1924—1925 na kursach organizowanych w Mińsku i w Moskwie przeszkolono 160 nauczycieli⁸⁷.

Od roku 1926 przy Polskim Technikum Pedagogicznym w Mińsku zorganizowano 2-letnie kursy nauczycielskie, które w latach 1926—1928 ukończyło 110 osób. W kwietniu 1928 r. podobne, ale jednoroczne kursy zorganizowano przy Polskim Technikum Pedagogicznym w Kijowie, na które w pierwszym roku uczęszczało 41 nauczycieli⁸⁸.

Głównymi ośrodkami kształcenia nowych kadr nauczycielskich stały się Polskie Technika Pedagogiczne. W Mińsku technikum takie powstało na bazie kursów pedagogicznych i zaczęło pracę w 1922 r. W Kijowie pierwsze 3-letnie Polskie Kursy Pedagogiczne rozpoczęły się we wrześniu 1923 r., przekształcone następnie w Polskie Technikum Pedagogiczne⁸⁹. Najstarsze z nich, stanowiące przez pewien okres główny ośrodek kształcenia nauczycieli, to Polskie Technikum Pedagogiczne w Leningradzie, mieszczące się przy ul. Mochowej 34, w domu b. Kancelarii Rady Ministrów. Założone zostało staraniem BP KCRKP(b) przy czynnej inicjatywie środowiska leningradzkiego. Kierownikiem technikum został A. Borowiński, b. kierownik CPBO w Moskwie, który 18 maja 1922 r.

⁸⁵ *Pierwoje wsieukraïnskoje sowieszczanije po rabotie sriedi nacjonalnych mien-szinstw*, s. 94.

⁸⁶ CPA IML, f. 17, op. 60, nr 759, s. 1—6, „Trybuna Radziecka”, 25 IX 1927, nr 24 s. 10; *Kolendarz-informator na rok 1924*.

⁸⁷ „Ku nowej szkole”, 1926, nr 1—2, s. 52—53.

⁸⁸ CPA IML, f. 63, op. 1, nr 169, k. 43.

⁸⁹ Tamże; „Sierp”, 2 XI 1923, nr 36—37.

zjawił się w Piotrogradzie mając w zanadru 180 funtów angielskich, z którymi przystąpił do uruchomienia szkoły.

Rok szkolny rozpoczęto 15 VIII 1922 r. z grupą 48 słuchaczy. Większość stanowiła młodzież z Leningradu, nieliczna grupa młodzieży z prowincji i 7 osób po jednorocznej szkole partyjnej z Moskwy⁹⁰. Rozpiętość wieku u kandydatów wynosiła od 16 do 36 lat. Równie zróżnicowany był poziom przygotowania ogólnego, znajomość języka polskiego. Wśród uczniów technikum byli kandydaci władający językiem polskim na poziomie szkółki początkowej, a niektórzy z nich wcale prawie nie znali języka polskiego.

Uruchomienie technikum i pierwszy rok jego pracy oparte było w istocie na ogromnym wysiłku ludzi, którzy je stworzyli, ich staraniach i entuzjazmie. Nie było pieniędzy, mebli, wyposażenia, podręczników, odzieży i pościeli. Otrzymano tylko niewielką ilość stypendiów i ratowano się dzięki pomocy osób prywatnych i instytucji społecznych. Słuchacze pracowali w porcie, chwyтали się innych prac dorywczych, aby zdobyć środki na naukę i utrzymanie. Część młodzieży nie wytrzymała zresztą do końca, 20 słuchaczy opuściło uczelnię pod koniec pierwszego roku nauki.

Technikum zgromadziło natomiast grupę wysoko wykwalifikowanych nauczycieli. A. Borowiński — kierownik technikum — wykładał fizykę. Ukończył on politechnikę w Karlsruhe w 1899 r. i Wydział Nauk Społeczno-Politycznych na uniwersytecie w Brukseli w 1901 r. Jego staż pracy pedagogicznej wynosił 16 lat.

Gintowt Alfred, zastępca kierownika, wykładał język rosyjski i literaturę. Ukończył uniwersytet w Piotrogradzie w 1915 r. Miał ośmioletni staż pracy.

Szaniawski Florian, wykładowca geografii i botaniki, był studentem 5 roku Uniwersytetu Piotrogradzkiego.

Pieniążkiewicz Karol, wykładowca matematyki, ukończył Uniwersytet Kijowski w 1898 r. Staż pracy — 25 lat.

Henkel Herman wykładał technologię i pedagogikę. Ukończył studia na Wydziale Wschodnim i Wydziale Języków Starożytnych Uniwersytetu Piotrogradzkiego w 1884 r. Staż pracy — 40 lat.

Pogorzelski, wykładowca chemii, ukończył Uniwersytet Piotrogradzki w 1897 r. Staż pracy 25 lat.

⁹⁰ 10 lat. 1917—1927. *Udział Polaków w Rewolucji Październikowej w Leningradzie* (zbiór artykułów), Moskwa 1928, s. 68 (dalej 10 lat...), Archiw Instytutu Partii Lenigradzkiego Obłastnego Komitetu KPSS (Dalej Archiw IIP-L) f. 16, op. 11, k. 673, k. 11532, k. 173 CPBO w Moskwie w rozesłanym okólniku sporządziło podział miejsc w technikum dla poszczególnych miejscowości. Największa ilość miejsc zarezerwowana była dla Białorusi, Ukrainy i Moskwy. Z przydziału tego widać nie skorzystano. Tamże.

Polańska Łucja wykładała konstytucję ZSRR i ekonomię polityczną. Ukończyła Wydział Prawa na uniwersytecie w Piotrogrdzie w 1912 r. Staż pracy — 13 lat.

Lichariewa Zofia. Laborantka pracowni chemicznej i wykładowca języka francuskiego. Ukończyła Uniwersytet Krakowski w 1909 r. Staż pracy — 8 lat.

Bendik Alicja, wykładowca języka niemieckiego, wykształcenie uniwersyteckie. Staż pracy — 12 lat.

Flaszen Stanisław, lekarz, wykładowca anatomii i fizjologii, ukończył Uniwersytet Krakowski w 1909 r. Staż pracy 15 lat.

Arski Andrzej wykładał historię ruchu robotniczego. Ukończył Akademię Górniczą we Freiburgu w 1914 r.

Strassenberg Stanisław, wykładowca muzyki, ukończył Konserwatorium Petersburskie w 1922 r.

Mączak Ludwik wykładał język polski, ukończył Wydział Prawa na Uniwersytecie Lwowskim w 1913 r.

W roku 1925 personel nauczycielski składał się z 25 osób, z których tylko dwie legitymowały się wykształceniem średnim, a pozostali wyższym. Personel techniczny składał się z 8 osób. 3 osoby z zespołu nauczycielskiego były członkami RKP(b)⁹¹.

Zasadniczy okres nauki w technikum przewidziany był na trzy lata. W roku szkolnym 1923/24 przy technikum uruchomiono kursy przygotowawcze, których zadaniem było wyrównanie poziomu wykształcenia ogólnego słuchaczy i dobre przygotowanie z języka polskiego. I kurs przygotowawczy obejmował naukę języka polskiego i, w mniejszym wymiarze godzin, języka rosyjskiego. Na II kursie przygotowawczym wprowadzono przedmioty: matematyka, przyroda, fizyka, geografia, nauki społeczne, gimnastyka, śpiew, rysunki, praca ręczna.

Na I kursie podstawowym do w. w. przedmiotów dochodziły chemia, religioznawstwo, hodowla zwierząt i roślin, dramaturgia i pedagogika. II kurs poświęcony był pogłębieniu wiedzy w tych przedmiotach. Na III kursie nauka skoncentrowana była na metodyce języka polskiego i matematyki oraz praktyce pedagogicznej⁹².

Technikum kształciło nauczycieli dla szkół podstawowych ukierunkowanych do pracy w środowisku wiejskim. W związku z tym w planie zajęć przewidywano również praktykę rolniczą. Pierwsze próby utrzymania własnego gospodarstwa nie udały się. W roku szkolnym 1924/25 praktyka odbyła się w sowchozie Technikum Rolniczego w Ropszy. W ro-

⁹¹ Gosudarstwiennyj Archiw Oktiabrskoj Rewolucyjy i Socjalistycznego Stroitelstwa Leningradskoj Obłasti (GAORSSLO), f. 2552, op. 1, nr 1123, k. 8; nr 1544, k. 9.

⁹² Tamże, k. 17.

ku 1925 Technikum Polskie otrzymało w spadku po szkole polskiej własny sowchoz „Mikołajówka”, który miał być ośrodkiem doświadczalnym dla technikum.

W czasie trwania praktyki równolegle prowadzone były prace teoretyczne, a sowchoz stawał się swego rodzaju szkołą rolniczą. Niemniej ważnym ośrodkiem pomocniczym w pracy technikum była doświadczalna 7-letnia szkoła polska i dom dziecka. W sowchozie „Mikołajówka” prowadzone były kolonie letnie dla dzieci ze szkoły i domu dziecka, a słuchacze technikum odbywali na koloniach praktykę wychowawczą. Przebieg praktyki pedagogicznej wyglądał następująco. Na pierwszym roku nauki słuchacze odbywali praktykę rolną (latem i jesienią), na drugim — praktykę przedszkolną, na trzecim — wychowawczą⁹³.

Od 1924 roku przeważająca ilość uczniów Technikum Pedagogicznego w Leningradzie rekrutowała się z Białorusi i Ukrainy. Poprawiły się też warunki materialne, wyposażenie technikum w pomoce naukowe, wzrosła ilość stypendiów, zwiększyły się dotacje nie tylko z instytucji centralnych, ale i z Ukrainy, i Białorusi.

Technikum Pedagogiczne w Leningradzie kształciło: w roku szkolnym 1923/24 — 75 słuchaczy, 1924/25 — 81, 1925/26 — 139, 1926/27 — 110, 1927/28 — 100 słuchaczy⁹⁴. Nie wszyscy z nich ukończyli pełny kurs. Część po II roku na skutek ogromnego zapotrzebowania poszła do pracy z założeniem, że po pewnym czasie powróci dla dokończenia nauki.

Równocześnie, jak już wspominaliśmy, polskie Technika Pedagogiczne istniały w Kijowie i w Mińsku, które jednak do roku 1926 grupowały znacznie mniejszą liczbę słuchaczy. Natomiast w roku szkolnym 1926/27 liczba uczniów w obu tych technikach przewyższała stan uczniów w Technikum Leningradzkim i wynosiła 204 uczniów, a w roku następnym 288⁹⁵.

W roku 1928 w ogólnej liczbie nauczycieli polskich w Związku Radzieckim znalazła się już, niewielka wprawdzie, grupa nauczycieli — absolwentów polskich Techników Pedagogicznych.

Jedną z największych bolączek szkolnictwa polskiego w ZSRR był brak podręczników. Zwłaszcza w pierwszych latach brak książek do nauki, pomocy szkolnych, a nawet zwykłych zeszytów dawał się odczuć szczególnie dotkliwie. Wykorzystano stare zapasy, różnego rodzaju wydawnictwa z lat wojny i z okresu przed rewolucją, a w roku 1921, za pośrednictwem Czerwonego Krzyża, sprowadzono wagon książek z Polski, które — aczkolwiek nie wszystkie — posłużyły do pierwszego zaspokojenia potrzeb. Z transportu tego rozesłano do różnych ośrodków

⁹³ Tamże, s. 16; *10 lat...*, s. 74, 76; „Ku nowej szkole”, 1926, nr 7—8, s. 40—41.

⁹⁴ CPA IML, f. 63, op. 1, nr 369, k. 47.

⁹⁵ Tamże.

przeszło 50 000 egzemplarzy podręczników⁹⁶. Praktyka sprowadzania podręczników z Polski, zwłaszcza z przedmiotów ścisłych, kontynuowana była i w latach następnych⁹⁷.

W nauczaniu języka polskiego korzystano m. in. z takich podręczników: *Elementarz „Promyka”*, Moskwa 1916; S. Karpowicz, *Nasz świat. Pierwsza książka do czytania po elementarzu. Do użytku w nauczaniu domowym i szkolnym*, Warszawa 1921; A. Dargielowa, A. Oderfeldówna, *Chcę czytać*, Warszawa [ok. 1920]; C. Niewiadomska, *Czytanki dla szkół początkowych*, cz. I i II, Warszawa 1919; A. Kielski, *Podręcznik do nauki języka polskiego*, Warszawa 1913; S. Szober, *Gramatyka polska w ćwiczeniach*, Warszawa 1921; K. Drzewiecki, *Krótką składnia języka polskiego z przykładami i ćwiczeniami. (Wykład elementarny)*, Warszawa 1921; A. Kryński, *Jak nie należy pisać i mówić po polsku*, Warszawa 1921.

W grupie podręczników podstawowych były też książki wydane w Moskwie po rewolucji, opracowania własne oraz przerobione. Na przykład: Z. Smolińska, *Elementarz*, Moskwa 1920; Z. Dzierżyńska, T. Radwański, *Uczymy się czytać*, Moskwa 1920; *Książka do czytania*, zmieniony i uzupełniony przedruk książki do czytania S. Karpowicza, Moskwa 1922.

Historia literatury polskiej wykładana była w oparciu o różne podręczniki. Na przykład: Antoni i Mikołaj Mazanowscy, *Podręcznik do literatury polskiej*, Wydanie 5, Kraków 1921; I. Chrzanowski, *Historia literatury niepodległej Polski (z Wypisami)*, Wydanie tymczasowe, Piotrogród 1916; C. Bogucka, C. Niewiadomska, *Nasi pisarze, ich życie i dzieła. Krótki zarys piśmiennictwa polskiego*, Warszawa 1920.

Z geografii najbardziej popularny był podręcznik A. Nałkowskiej — *Geografia szkolna*, Warszawa 1920.

W nauczaniu historii korzystano m. in. z podręczników W. Smoleński, *Dzieje narodu polskiego*; S. Zakrzewski, *Historia polityczna Polski*; J. Marchlewski, *Historia królów polskich*.

Obok podręczników sprowadzanych z kraju Biura Oświatowe Ukrainy, Białorusi i Rosji starały się o przygotowanie własnych podręczników bardziej dostosowanych do systemu i założeń szkolnictwa radzieckiego. Między innymi ukazały się: J. Moszyńskiej-Heltmanowej, *Pierwsza książka do czytania*, Moskwa 1924; M. Jelicza, *Książka do czytania dla dzieci w wieku od 10 do 13 lat*; Moskwa 1925; *Elementarz*

⁹⁶ *Kalendarz komunistyczny na 1922 r.*, s. 256.

⁹⁷ „Swit”, 2 I 1927, nr 1, s. 10.

dla dzieci (do którego włączono część *Elementarza Falskiego*) i *Pierwsze czytanki* wydane przez CPBO Ukrainy w 1923 r.

Te pierwsze próby nie były, jak się wydaje, zawsze udane, nie wszystkie podręczniki przyjmowane były z aprobatą przez nauczycieli. *Elementarz dla dzieci* w Kijowie spotkał się na przykład z negatywną recenzją na łamach prasy. Jeden z nauczycieli pisał: „Zasadniczymi błędami tej książki jest niewspółmierne zestawienie części I z II. Część pierwszą w opracowaniu Falskiego pozostawiono nietkniętą. Część II traktująca o wodzach rewolucji i komunistach, ciekawa dla wyrostka lub dorosłego, jest stanowczo nie do strawienia dla dzieci, chociaż zdania są wyrażane jasnym i prostym językiem”. Zakres pojęć jest tu, zdaniem autora, nieodpowiedni dla psychologii dziecka. Skoro obok zdania: „to zając, on je listek kapusty”, piszemy zdanie: „pan i tyran panował, a lud pracował”, to znając psychologię dziecka, możemy z pewnością stwierdzić, że pierwsze zdanie wywołało obraz i skojarzenie myślowe, drugie pozostanie grupą dźwięków i szeregiem wyrazów nie mówiących dziecku nic a nic”⁹⁸.

Sytuacja na rynku księgarskim, jeśli idzie o podręczniki, poprawiała się stopniowo, chociaż zaopatrywanie szkół nie mogło sprostać istniejącemu zapotrzebowaniu.

Spółki Wydawnicze polskie — „Trybuna” w Moskwie (powstała 1922), „Trybuna na Ukrainie” (1923) i stowarzyszenie księgarskie „Kultura” w Mińsku (1923) na przestrzeni lat 1922—1927 wydały ogółem 115 pozycji książkowych. Poza tym książki w języku polskim wydawane były przez Wydawnictwo Państwowe Ukrainy, Wydawnictwo Państwowe Białorusi, a przede wszystkim przez wielonarodowościowe Centralne Wydawnictwo Ludów ZSRR, które powstało w 1924 r. Na ogólną liczbę 540 tytułów książek polskich, które ukazały się w ZSRR do 1927 r., 233 wydane były przez CWL ZSRR w 1 400 000 egzemplarzy. Jeśli idzie o podręczniki, to w ogólnym bilansie stanowiły one jednak pozycję skromną, zamykającą się cyfrą 51 podręczników i 13 pozycji z literatury metodycznej. W latach 1927—1928 przeciętny nakład podręcznika wynosił 15 000 egzemplarzy⁹⁹.

Odrębnym, bardzo ciekawym zagadnieniem jest program i metodyka nauczania w szkołach polskich w ZSRR. W latach 1924—1928 ukazywał się miesięcznik pedagogiczny „Ku Nowej Szkole” przeznaczony dla nauczycieli, który miał być doradcą i trybuną środowiska nauczycielskiego, placówką służącą dokształcaniu fachowemu, politycznemu i społecznemu. Na łamach tego pisma ukazywały się artykuły na temat metodyki

⁹⁸ „Trybuna Komunistyczna”, 7 XI 1923, nr 39—40.

⁹⁹ CPA IML, f. 63 op. 1, nr 369, k. 50—52; S. Borski, *Prasa polska w ZSRR*, Moskwa 1929; „Świt”, 6 III 1927, nr 9; „Trybuna Radziecka”, 2 VI 1929, nr 21.

nauczania, drukowane były programy szkolne w zakresie poszczególnych przedmiotów i klas nauczania. W niniejszym artykule nie możemy omówić tej problematyki. Wymaga ona odrębnego opracowania.

Przypomnijmy tylko, że w myśl założeń przyjętych w pedagogice radzieckiej podstawą „programu była praca jako przedmiot nauki i poznania oraz marksistowskiego ujęcia życia”. Jak pisano na łamach pisma, „szkoła winna dać dziecku nie tylko zakres wiadomości, ale i wychowywać je na jednostkę z wyrobioną ideologią proletariacką”. „Zadaniem naszej szkoły jest zapewnić każdemu dziecku wszechstronny rozwój, skierować jego wolę i nawyki do świadomej pracy zbiorowej i twórczej. Nauczyć dzieci podporządkowywać swoje cele indywidualne — celom klasy robotniczej, wychować je na czynnych bojowników komunizmu”¹⁰⁰.

W dziejach szkolnictwa polskiego w ZSRR lata, o których była mowa w tym artykule, stanowią pewien zamknięty okres. W roku 1930 zlikwidowane zostały Biura Polskie partyjne i oświatowe. W następnych latach szkolnictwo polskie rozwijało się w innych warunkach i w innej strukturze organizacyjnej oświaty wśród mniejszości narodowych.

W artykule niniejszym pominięto wiele zagadnień, pośrednio lub bezpośrednio związanych z życiem mniejszości polskiej w ZSRR, formami jej życia kulturalnego i społecznego. Koncentrując uwagę na szkolnictwie podstawowym pominięto tak istotne momenty, jak szkolnictwo zawodowe, sekcje polskie przy wyższych uczelniach, problem likwidacji analfabetyzmu, szkół wędrownych itp. Ograniczoność miejsca dyktowała jednak takie ujęcie tematu. Wydaje się też, że szkolnictwo podstawowe już przez sam zasięg i największą powszechność obejmuje najważniejsze ogniwo oświaty wśród Polonii radzieckiej.

Wyniki pracy szkolnictwa polskiego w republikach radzieckich były wielostronne. To, co wydaje się najważniejsze, to przywrócenie poprzez szkołę języka ojczystego Polakom, którzy języka tego nie znali bądź posługiwali się polszczyzną w bardzo wąskim zakresie słów i pojęć. Polak, który nie zna języka polskiego, a nie znały go również jego dzieci, mógł domagać się szkoły polskiej, żądał jej i tylko do takiej szkoły chciał posłać swoje dzieci. Do Technikum Pedagogicznego w Leningradzie szła młodzież nie znająca języka polskiego, uczyła się go dopiero w szkole. Jedna z uczennic szkoły polskiej pisała w wypracowaniu: „Zaraz po- wiem, co robiliśmy w klasie A przez cały rok. Przyszliśmy do szkoły 17 września. Nauczycielka zaprowadziła nas do klasy A i zaczęła z nami rozmawiać po polsku, a my nic nie rozumieliśmy. Ja też nie umiałam rozmawiać po polsku. Mówiło z nas po polsku tylko troje: Zosia, Staś, Irenka, co z Polski przyjechała, i Jadzia Żuromska, a było nas 23 ...

¹⁰⁰ „Ku Nowej Szkole” 1924, nr 1—2, s. 7—13.

Na szósty dzień już zaczynaliśmy uczyć się czytać i pisać. Towarzyszka Bronisława pokazała nam taką kartkę — mama. Powtórzyliśmy całą klasą — mama — i nauczyliśmy się pisać mama i tata. Nauczycielka pokazała nam też, jak pisać nasze imiona. Marczyk Olesia¹⁰¹. Takich uczniów szkół polskich było tysiące.

W przeważającej większości społeczności polskiej w Związku Radzieckim — zwłaszcza wśród chłopstwa — kultura w języku polskim wiązała się z wyznaniem, z praktyką religijną, z modlitwą. Do tej kultury wniesione zostały za władzy radzieckiej wartości szersze — nie tylko ideowe, ale i narodowe. Język przestał być związany jedynie z religią. Kształcony poprzez lekturę Mickiewicza, Reymonta, Konopnickiej, Żeromskiego, Fredry, wnosił do kultury ludności polskiej elementy, których nie znała ona przedtem. Szkoła stała się więc tym ogniwem, które służyło rozwojowi narodowemu i kulturalnemu mniejszości polskiej w ZSRR.

КРИСТИНА КАВЕЦКА

ПОЛЬСКИЕ ШКОЛЫ В СССР В ГОДЫ 1921—1930

Содержание

История польских школ в СССР неразделимо связана с Ленинской концепцией национальной политики, ее реализацией в системе советской власти и строительством многонационального социалистического государства. Юридический статус, на основании которого развивались польские школы в СССР, вытекал из принципов строя, на которые опиралось сосуществование и сотрудничество народов в советском государстве, где национальные меньшинства, не имеющие отдельной территории, были полноправными членами многонационального государства. Польские школы в СССР были составной частью целой системы народного образования, предусмотренной для национальных меньшинств, которые, хотя и подчинялись Народному комиссариату просвещения, но имели и отдельный аппарат, т. наз. Советы национальных меньшинств, Просветительные бюро. Забота об организации школ, обеспечение их нормального функционирования, была первоплановым заданием польских учреждений — просветительных и партийных. В эту работу очень много усилий внесли польские коммунисты, жившие в советских республиках.

Польские школы существовали в РСФСР, в Украинской и Белорусской республиках, где находились самые большие скопления польского населения, издавна оседлого на этих землях. В своей массе это было преимущественно крестьянство, находящееся на довольно низком уровне культурного развития, фанатически религиозное, которое, живя в окружении украинцев и белоруссов, в условиях царских преследований, забыло, в большинстве своем, родной язык. Обучение на польском языке должно было произвести в этом положении существенный перелом. В учебном году 1926/27 было польских школ: в Русской Республике — 27, в Белорусской — 132, Украинской — 364.

¹⁰¹ GAORSSLO, f. 2552, op. 1, nr 2569, k. 20.

Средства на содержание их предоставляло государство. В годы 1921—1928 произошло увеличение общего количества польских школ, хотя оно сопровождалось большими затруднениями, связанными с недостатком квалифицированных учителей, учебников и научных пособий. Это несколько не уменьшает той огромной роли, какую сыграли польские школы в жизни поляков, проживавших в Советском Союзе.

Перевела К. Клёша

KRYSTYNA KAWECKA

POLISH SCHOOLS IN THE USSR, 1921—1930

Summary

The history of Polish education in the USSR is closely linked with Lenin's conceptions of national policy, its realization within the system of Soviet rule and the construction of a multinational Socialist State. The legal provision for the support of Polish schools in the Soviet Union resulted from structural principles on which was based the co-existence of nations within the Soviet Union, in whose multi-national State minorities not confined to specific territories were members with unlimited rights. Polish schools in the Soviet Union constituted an integral part of the complex schooling system of national minorities which, although subordinated to the People's Commissariat of Education, had their own separate administration — the Council of National Minorities Education Offices. The care of school organizations and ensuring that they should function normally was the principal task of Polish educational and party offices. Polish communists living in Soviet Republics made a great contribution to this work.

Polish schools existed in the Russian, Ukrainian and White Ruthenian Republics where they were the most numerous groups of Poles, long resident in these districts. The bulk of these groups consisted of peasants whose level of cultural development tended to be low, but who were fanatically religious, and — living among Ukrainians or White Ruthenians and being persecuted by the Czar — gradually lost command of their native language. The teaching of the Polish language was intended to cover situation. There were in the school year 1926/27 27 State-supported Polish schools in the Russian Republic, 132 Polish schools in the White Ruthenian Republic, and 364 in the Ukraine. There was a general increase in the number of Polish schools in the years 1921—1928, and although there were great difficulties arising from the lack of qualified teachers, books and educational equipment, this did not diminish the very great role played by Polish schooling in the life of Poles living in Soviet Russia.

Translated by Jan Rudzki